Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

SHRI DHOKESHWAR COLLEGE, TAKALI DHOKESHWAR

Tal:-Parner, Dist.:- Ahmednagar. 414304 (M.S.)

☎(Off.): 02488- 295395

NAAC ACCREDIATED "B"GRADE

- **Id. No.PU/AN/047/1994**
- **Email:** tdcollege@gmail.com
- **Web:** www.shridhokeshwarcollege.org

Dr. Shri Laxmanrao Shri. Matkar
Principal
M.Sc, Ph.D, L.L.B, D.Sc(U.S.A)
Mob.No.9011503334

Reference No.: / 2022-23 **Date:** / /

3.3.2 Books and chapters in edited volumes and papers published in National/International conference

Sl. No.	Name of the teacher	Title of Paper
1	*Dr. Korade S. M.*	*S.Y.B.A. Sem.III*
2	*Dr. Jadhav E.G.*	*Satta ke durupayog par prakash dalti kahani mukhyamantri kd danda*
3	*Dr. Jadhav E.G.*	*"Red Zon" Upanyas Ka Samajshasriy Adhayan*
4	*Dr. Ghule J.S.*	*1967 Chi Lokasabha nivadnuk ek abhyas*
5	*Mr. Alhat S.G.*	*Jagatikikaran aani Gramin Sahitya Pravah*
6	*Mr. Gavit P. M.*	*Gram Swarajya Aani Mahatma Gandhijinchya Vicharatil Bharat*
7	*Mrs. Pandule A.V*	*Green Marketing*
8	*Mr. Lokhande D. M.*	*SPORT MANAGEMENT*
9	*Dr. Jadhav E.G.*	*Trutiypanthi Samaj Ki Arthik Sthiti : Ek drushtikshep*
10	*Dr. Ghule J.S.*	*Samakalin Rajakiy Paristhitit Rajyapalanchi Bhumika*
11	*Dr. Ghule J.S.*	*Samakalin Rajakiy Prakriyet Mahilancha Sahabhag*
12	*Dr. Korade S.M.*	*A Geographical Study of Total Population Workers In Ahmednagar District*
13	*Dr. Korade S.M.*	*Gender Disparity In Literacy and Sex Ratio Of Ahmednagar Dist.*
14	*Mrs. Raykar D.S.*	*A Study of Unified communication in IT Industry*
15	*Mrs. Gadge S. R.*	*Junnar Talukyatil Mahadev Koli Samajachje Uthav*
16	*Mrs. Pawar S. R.*	*E- resources In College Librareis Of Ahmednagar With Refference: A Study*
17	*Mr. Kothavale L. B.*	*Santasahitya Aani Paryavaran*
18	*Dr. Mundhe G. S.*	*Dushkalala Samore Jtatana*
19	*Mr. Kothavale L. B.*	*Jagatik Staravar Shahu Maharajanche Shikshanik Yogadan*
20	*Dr. Jadhav E.G.*	*Banjaronka Dipostav*

प्राचार्य
श्री. ढोकेश्वर कॉलेज
टाकळी ढोकेश्वर, ता. पारनेर, जि. अ.नगर

एस. वाय. बी. ए.
सेमिस्टर-३

नवीन अभ्यासक्रम
सी.बी.सी.एस. पॅटर्न

आर्थिक भूगोल - I

भूगोल : सामान्य स्तर पेपर-२ (Gg.210 [A])

प्रा. अमित एकनाथ सोनवणे
प्रा. डॉ. वासुदेव शिवाजी साळुंके
प्रा. डॉ. शिवराम महादू कोरडे
प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

लेखक परिचय

प्रा. अमित एकनाथ सोनवणे

M.A. (Geography) B.Ed., SET, Ph.D., M.A. (History).

मॉडर्न कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय शिवाजीनगर पुणे ०५, सहप्राध्यापक या पदावर कार्यरत आहे. पदवी व पदव्युत्तर विभागामध्ये १५ वर्षापेक्षा जास्त अनुभव आहे. विविध आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय नामांकित जर्नलमध्ये ३० पेक्षा जास्त शोधनिबंध प्रकाशित झाले. याशिवाय १५ पेक्षा जास्त आंतरराष्ट्रीय चर्चा सत्रामध्ये शोधनिबंध वाचन व सहभाग घेतला. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ BCUD अंतर्गत २ लघुसंशोधन प्रकल्प पूर्ण केलेले आहेत. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा मान्यताप्राप्त संशोधन मार्गदर्शक म्हणून मान्यताप्राप्त असून २ विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करत आहे.

प्रा. डॉ. वासुदेव शिवाजी साळुंके

M.A., Ph.D.

कोपरगाव तालुका एज्युकेशन सोसायटीच्या के.जे. सोमैया कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालयात पदव्युत्तर भूगोल विभाग सहायक प्राध्यापक या पदावर सन २००७ पासून कार्यरत आहेत. सन २०१२ मध्ये सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचा उत्कृष्ट कार्यक्रम अधिकारी पुरस्कार प्रदान. एक लघु संशोधन प्रकल्प पूर्ण केला. जुलै २०१५ सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाची पीएच.डी प्राप्त झाली. नभ नक्षत्रांचे या संदर्भ ग्रंथासह ६ हून अधिक क्रमिक पुस्तके प्रकाशित. विविध आंतरराष्ट्रीय नामांकित जर्नलमध्ये २१ शोधनिबंध प्रकाशित झाले.

प्रा. डॉ. शिवराम महादू कोरडे

M.A., Ph.D.

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाज या संस्थेत सन १९९६ पासून श्री ढोकेश्वर कॉलेज टाकळी ढोकेश्वर, ता. पारनेर, जि. अहमदनगर या ठिकाणी कार्यरत आहे. सप्टेंबर २०१८ मध्ये जे. जे. टी. यु. राजस्थान विद्यापीठाची पीएच.डी प्राप्त झाली. यू. जी. सी. नवी दिल्ली अंतर्गत एक व सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठा अंतर्गत एक असे दोन MRP पूर्ण केले. आंतरराष्ट्रीय नामांकित जर्नलमध्ये १४ शोधनिबंध प्रकाशित झाले. याशिवाय अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रामध्ये शोधनिबंध वाचन व सहभाग घेतला.

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक

MA, M.Ed. SET

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, हुतात्मा राजगुरू महाविद्यालय, राजगुरूनगर, ता. खेड, जि. पुणे येथे

भूगोल विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत.

अध्यापनाचा एकूण १६ वर्षांचा अनुभव विविध राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये सहभाग व शोधनिबंधाचे वाचन, अनेक शोधनिबंध विविध जर्नल्समध्ये प्रकाशित, व्याख्याने आणि चर्चासत्रांमध्ये सहभाग, मभूप, आयआयजी या संस्थांचे आजीवसदस्य, राष्ट्रीय सेवा योजनेमध्ये कार्यक्रम अधिकारी म्हणून उत्कृष्ट कामगिरी, महाविद्यालयातील विविध समित्यांमध्ये कामाचा अनुभव, सा. फु. पुणे विद्यापीठाच्या ईकन्टेन्टसाठी लेखन.

niralipune@pragationline.com
www.pragationline.com

Also find us on

www.facebook.com/niralibooks

@nirali.prakashan

ISBN 939022560-4

N5451

जून 2020 पासून बदललेल्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार (CBCS Pattern)
लिहिलेले एकमेव उत्कृष्ट क्रमिक पुस्तक !

नवीन अभ्यासक्रम

आर्थिक भूगोल - I

Economic Geography-I

एस.वाय.बी.ए.

सेमिस्टर-3 : सामान्य स्तर पेपर-2 Gg.210 (A)

CBCS Pattern

• लेखक •

प्रा अमित एकनाथ सोनवणे
M.A. (Geography) B.Ed., SET, Ph.D.,
M.A. (History).

प्रा. डॉ. वासुदेव शिवाजी साळुंके
M.A., Ph.D.

प्रा. डॉ. शिवराम महादू कोरडे
M.A., Ph.D.

प्रा. दिलीप ज्ञानेश्वर मुळूक
M.A., M.Ed. SET

किंमत : ₹ 80.00

NIRALI PRAKASHAN
ADVANCEMENT OF KNOWLEDGE

N5451

आर्थिक भूगोल-I
ISBN 978-93-90225-60-0
प्रथम आवृत्ती : ऑगस्ट २०२०
© : प्रा अमित सोनवणे, प्रा. डॉ. वासुदेव साळुंके, प्रा. डॉ. शिवराम कोरडे, प्रा. दिलीप मुळूक

प्रकाशक
निराली प्रकाशन
अभ्युदय प्रगती, १३१२, शिवाजीनगर,
जंगली महाराज रोड, पुणे ४११ ००५.
फोन : (०२०) २५५१ २३३६/३७/३९
फॅक्स : (०२०) २५५१ १३७९.
Email : niralipune@pragationline.com

(Poly Plates)

मुद्रक
योगिराज प्रिंटर्स ॲन्ड बाइंडर्स
सर्व्हे नं. १०/१, घुले इंडस्ट्रिअल इस्टेट,
नांदेड गाव रोड, ता. हवेली,
पुणे - ४११ ०४१.
मो. : ९८५००४६५१७/९४०४२३३०४१

पुस्तक मिळण्याचे ठिकाण

प्रगती बुक सेंटर : पुणे : Email : pbcpune@pragationline.com

- १५७, बुधवार पेठ, रतन टॉकिजसमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४८
- ६७६/ब, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिरासमोर, पुणे २. मो. ९६५७७०३१४७
- २८/अ, बुधवार पेठ, अंबर चेंबर, अप्पा बळवंत चौक, पुणे २.
  मो. ९६५७७०३१४२/९६५७७०३१४९
- १५२, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिराशेजारी, पुणे २. ☎ ८०८७८८१७९५

प्रमुख वितरण केंद्रे

निराली प्रकाशन : पुणे

- ११९, बुधवार पेठ, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे ४११ ००२. ☎ (०२०) २४४५ २०४४
  मो. ९६५७७०३१४५ Email : nirallocal@pragationline.com

निराली प्रकाशन : धायरी (पुणे)

- सर्वे नं. २८/२७ धायरी-कात्रज रोड, पारी कंपनीजवळ, पुणे ४११ ०४१.
  ☎ (०२०) २४६९ ०२०४ मो. ९६५७७०३१४३ Email : bookorder@pragationline.com

मुंबई

- ३८५, एस.व्ही.पी. मार्ग, रसधारा को. ऑप. हाउसिंग सोसायटी लि., गिरगाव, मुंबई ४०० ००४,
  ☎ (०२२) २३८५ ६३३९/२३८६ ९९७६ फॅक्स : (०२२) २३८६ ९९७६.
  मो. ९३२०१२९५८७ Email : niralimumbai@pragationline.com

वितरक शाखा

निराली प्रकाशन :

- ३४, व्ही. व्ही. गोलानी मार्केट, नवी पेठ, जळगाव ४२५ ००१. ☎ (०२५७) २२२ ०३९५.
  मो. ९४२३४९१८६० Email : niralijalgaon@pragationline.com
- न्यू महाद्वार रोड, केदार लिंग प्लाझा, पहिला मजला, आय. डी. बी. आय. बँकेसमोर,
  कोल्हापूर ४१६ ०१२. मो. ९८५० ०४६ १५५ Email : niralikolhapur@pragationline.com
- लोकरत्न कमर्शियल कॉम्प्लेक्स, दुकान नं. ३, सीताबर्डी, नागपूर ४४० ०१२.
  ☎ (०७१२) २५४७ १२९. Email : niralinagpur@pragationline.com

Note : Every possible effort has been made to avoid errors or omissions in this book. In spite this, errors may have crept in. Any type of error or mistake so noted, and shall be brought to our notice, shall be taken care of in the next edition. It is notified that neither the publisher, nor the author or book seller shall be responsible for any damage or loss of action to any one of any kind, in any manner, therefrom. The reader must cross check all the facts and contents with original Government notification or publications.

इतर शाखा : दिल्ली, बंगळुरू, हैदराबाद, चेन्नई.

• www.pragationline.com

Syllabus

S.Y.B.A. Geography (G2) Subject Code : Gg.210 (A)

Economic Geography - I : Semester - III

1 : Introduction to Economic Geography

1.1 Definition, Nature and Scope Of Economic Geography.

1.2 Approaches of the Study of Economic Geography

1.3 Need and Significance of Economic Geography

1.4 Economic Geography and It's Relation With Social Sciences

2 : Economic Activity

2.1 Introduction and Concept Of Economic Activity

2.2 Primary Activity

2.3 Secondary Activity

2.4 Tertiary Activity

3 : Concept and Classification of Resources

3.1 Concept of Resources

3.2 Renewable Resources

(i) Hydro Electricity (ii) Solar Energy (iii) Wind Energy

3.3 Non-renewable Resources

(i) Coal (ii) Iron Ore (iii) Mineral Oil

3.4 Conservation of Resources

4 : Agriculture

4.1 Role of Agriculture in Indian Economy

4.2 Factors Influencing Agriculture in India

(a) Physical (b) Socio-Economic

(c) Political and Cultural

4.3 Agro-based Industries in India

(a) Cotton Industry (b) Sugar Industry

4.4 Agro Tourism

2021-22

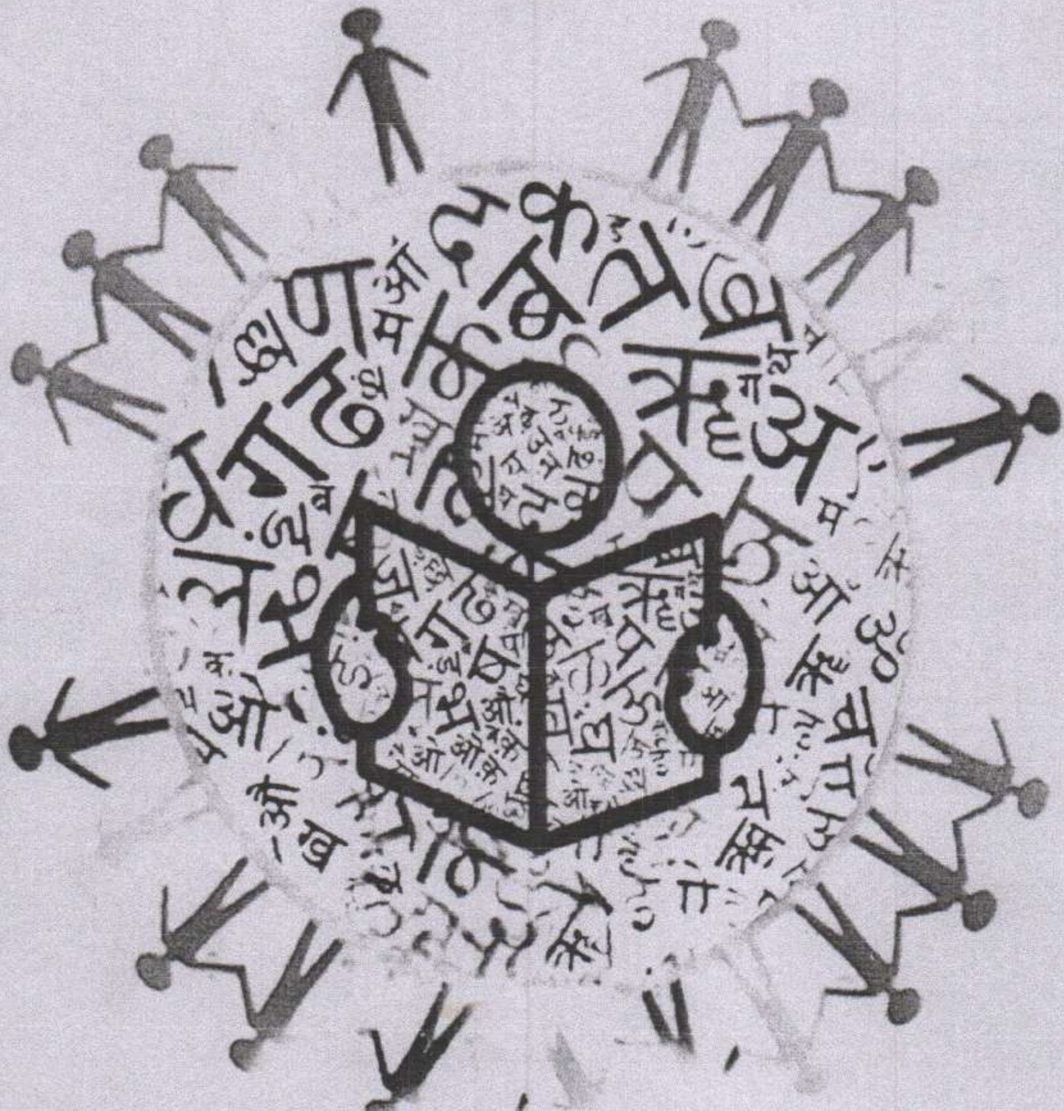

हिंदी साहित्य और भाषा एक विवेचन

सम्पादक

डॉ. मनोहर जमदाडे, डॉ. नानासाहेब जावळे

[All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior written permission of the publisher and author]

प्रकाशक

ए.बी.एस. पब्लिकेशन
प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता
आशापुर, सारनाथ, वाराणसी-221 007
मो०: (+91) 9450540654, 8669132434
website : www.abspublications.com
E-mail : abspublication@gmail.com
info@abspublications.com

ISBN 978-93-89908-43-5

© लेखक, प्रकाशक

प्रथम संस्करण : 2021

मूल्य : 160.00 रुपये मात्र

आवरण पृष्ठ
शिवम् तिवारी (भारत)

शब्द-संयोजन
शिखा ग्राफिक्स (भारत)

मुद्रक :
अनिका प्रिण्टर्स (भारत)

HINDI SAHITYA AUR BHASHA : EK VIVECHAN

Edited By : Dr. Manohar Jamdade, Dr. Nanasaheb Jawale

Price : One Hundred Sixty Only.

अनुक्रमणिका

❖ प्रस्तावना

❖ संपादक की ओर से...

1. 'नाच' कविता में व्यक्त जीवन विषयक चिंतन
– डॉ. राजेंद्र खैरनार 13

2. राष्ट्रीय चेतना की कविता 'देश कागज पर बना नक्शा नहीं होता'
– डॉ. नानासाहेब जावळे 16

3. त्याग और समर्पण की अनूठी मिसाल 'एकलव्य से संवाद'
– डॉ. शेख ऐनूर. एस. 20

4. स्त्री मुक्ति की चाह 'हॉकी खेलती लड़कियाँ'
- डॉ. मोहम्मद शाकिर शेख 23

5. सामाजिक विषमता पर प्रकाश 'कूड़ा बीनते बच्चे'
– सहा. प्रा. समाधान गांगुर्डे 27

6. सामाजिक न्याय व्यवस्था की पोल खोल 'धरती अब भी घूम रही है'
- डॉ. अनुप दळवी 31

7. आर्थिक संकट के कारण पराश्रित बने परिवार की कहानी 'दूसरे'
– डॉ. नानासाहेब जावळे 36

8. निर्दोष मध्यमवर्गीय परिवार के यातनामय जीवन पर प्रकाश 'सजा'
– सहा. प्रा. नामदेव शितोळे 40

9. सामंती सोच पर कडा प्रहार 'सलाम'
– डॉ. बेबी कोलते 44

10. फौजी परिवार की संघर्ष गाथा 'छावनी में बेघर'
– सहा. प्रा. अशोक घोरपडे 47

11. हिंदी में कारक व्यवस्था
- डॉ. मधुकर देशमुख 52

12. समोच्चरित भिन्न अर्थ वाले शब्द (शब्द-युग्म)
- डॉ. मनोहर जमदाडे **62**

13. संक्षेपण लेखन कौशल
- डॉ. अनंत केदारे **69**

14. वर्तमान राजनीति पर व्यंग्य करती कविता 'तीनों बंदर बापू के'
– डॉ. भरत शेणकर **77**

15. 'बात-बतंगड़' कविता में व्यंग्य विधान
– सहा. प्रा. रवींद्र ठाकरे **81**

16. विद्वानों पर करारा व्यंग्य 'विद्वान लोग'
- सह. प्रा. भारत चव्हाण **86**

17. अकाल में उभरी आम आदमी की पीड़ा 'कितनी रोटी'
- डॉ. मनोहर जमदाडे **89**

18. भारतीय राजनीति की पोलखोल 'देश के लिए नेता'
- सह. प्रा. अच्युत शिंदे **92**

19. खोखली जातिप्रथा पर प्रहार 'प्रेम की बिरादरी'
- डॉ. प्रदीप सरवदे **95**

20. अफसरी मनोवृत्ति पर करारी चोट 'अफसर'
- डॉ. दीपा कुचेकर **100**

21. भ्रष्ट व्यवस्था पर करारा व्यंग्य 'सावधान, हम ईमानदार हैं'
- डॉ. जिभाऊ मोरे **104**

22. सत्ता के दुरुपयोग पर प्रकाश डालती कहानी 'मुख्यमंत्री का डंडा'
– डॉ. एकनाथ जाधव **107**

23. बुढापे के दयनीय जीवन पर प्रकाश 'झोले'
– सहा. प्रा. अनिल झोळ **111**

24. साक्षात्कार लेखन
– सहा. प्रा. नानासाहेब गोफणे **115**

25. हिंदी भाषा से संबंधित प्रमुख एप्स
– डॉ. जयराम गाडेकर **124**

26. पल्लवन लेखन एक कला अविष्कार
- डॉ. सारिका भगत **132**

22.

सत्ता के दुरुपयोग पर प्रकाश डालती कहानी 'मुख्यमंत्री का डंडा'

डॉ. सुदर्शन मजीठिया द्वारा लिखित 'मुख्यमंत्री का डंडा' एक चर्चित कहानी है। प्रस्तुत कहानी की कथावस्तु का आधार भारतीय लोकतंत्र व्यवस्था है। यह कहानी राजनेता, प्रशासन के कर्तव्य एवं व्यवहार के छद्म आदर्श को चित्रित करती है। प्रस्तुत कहानी में चित्रित 'डंडा' सत्ता का प्रतीक है।

भारत लोकतांत्रिक देश है। यहां आम जनता नेता को सिंहासन पर बिठाती है और समय आने पर उसे उतार भी सकती है। नेता सत्ता प्राप्त करने पर वहां से हटना नहीं चाहते। सत्ता का उपभोग एवं लाभ की चाह रखने वाले प्रशासकीय अधिकारी एवं कार्यकर्ता नेताओं को हर तरह का साथ देते हैं। डॉ. सुदर्शन मजीठिया ने इसे व्यंग्यात्मक शैली में प्रस्तुत किया है। आजादी के बाद इन सभी की मिली भगत का परिणाम यह हुआ कि आम जनता के स्वप्न एवं अपेक्षाओं का भंग हुआ। भारत लोकतांत्रिक देश में स्वार्थ की राजनीति, लोभी प्रशासन एवं अंधी जनता के कारण भ्रष्टाचार एवं शोषण बढ़ रहा है। प्रस्तुत कहानी नेता का व्यक्तित्व एवं कार्य, अधिकारियों का कर्तव्य, अंध कार्यकर्ता, पत्रकारिता, बुद्धिजीवी वर्ग एवं भोली जनता आदि पर व्यंग्यात्मक शैली में प्रकाश डालती है।

प्रस्तुत कहानी को तीन प्रमुख मुद्दों में विभाजित किया जा सकता है।

1) मुख्यमंत्री का व्यक्तित्व एवं कार्य
2) प्रशासन (आईजी, डीएसपी ,सीआईडी) का व्यवहार
3) डंडे की खोज एक रहस्य है!

ज्वालाप्रसाद जी पोंगा राज्य के नए मुख्यमंत्री (टेंपेरी) हैं। उनके पास एक चंदन का डंडा है। उसकी मूंठ (सत्ता का अधिकार) चांदी की है। उस पर सुंदर नक्काशी का कार्य है। जिसकी लंबाई 18 इंच एवं वजन 335 ग्राम है। यह डंडा सत्ता का प्रतीक है। ज्वालाप्रसाद जी एक महत्वकांक्षी नेता है। वह सामान्य नेता से अंतरराष्ट्रीय नेता बनना चाहते हैं। उनकी महत्वाकांक्षा कुकुरमुत्ते की तरह बढती जा रही है। इसीलिए वे अपने व्यक्तित्व में परिवर्तन करते हैं। उन्होंने कुर्ता धोती की जगह अचकन, चूड़ीदार पायजामा पहनना शुरू किया है। ज्वालाप्रसाद जी श्याम वर्ण के हैं। शरीर मोटाप्पा लिए है, फिर भी जवानी का हर सुख प्राप्त करने की चाह रखते हैं। वे अपने वर्ण की तुलना भगवान राम एवं कृष्ण के साथ अपने श्याम करते हुए जवानी के सुख की अपेक्षा व्यक्त करते हैं।

"श्याम वर्ण पर कितनी गोपियां रीझती थी और एक मैं हूं कि जिसकी ओर कोई आंख उठा कर देखता ही नहीं।" वह अपने आपको अद्वितीय व्यक्तित्ववाले समझते हैं। वे नेहरू के अनुरूप चाचा बनने की आकांक्षा रखते हैं। ज्वालाप्रसाद जी के हाथों में विदेश यात्रा एवं भाषण करते समय भी डंडा रहता है। वे अपने डंडे को हर समय साथ रखते हैं।

02 अक्टूबर 'गांधी जयंती' पर मुख्यमंत्री के भाषण का आयोजन किया जाता है। जगह तय की गई है, गधडीया मैदान। जहां पर पहले गधे चरते थे, वहां अब नए मुख्यमंत्री भाषण करने वाले हैं। इसलिए उस मैदान का नामकरण रातों-रात 'नेहरू मैदान' किया जाता है। ज्वालाप्रसाद जी अपने कार्यकर्ता, डीआईजी, एसपी एवं डायरेक्टर आदि पर कार्यक्रम को सफल बनाने की जिम्मेदारी सौंपते हैं। आयोजकों को सूचना दी थी कि लोगों की संख्या अधिक हो, महिलाओं के लिए स्वतंत्र एवं सुरक्षित बैठने की व्यवस्था हो। मंत्री जी की आवाज पूरे मैदान तक पहुंचे इसकी भी व्यवस्था की गई थी। मंत्री जनता को प्रभावित करने का एक भी मौका छोड़ना नहीं चाहते, क्योंकि वह मुख्यमंत्री बनने के बाद पहली बार जनता के सामने आने वाले थे। भाषण आरंभ करने के पहले ही मंत्री जी का मूड ऑफ हो गया। उन्होंने उम्मीद की थी कि लोगों की भीड़ अधिक से अधिक होगी किंतु हुआ उसके उलटा। भाषण सुनने चोर उचक्के एवं आसपास के नंगे व धूल से सने आवारा लड़के आए थे। "महिला खंड में भी महिलाओं की संख्या अपेक्षित संख्या से कहीं कम थी।" यह सब देखकर मंत्री जी डीएसपी, पब्लिसिटी डिपार्टमेंट के डायरेक्टर पर गरजे कि आप मेरे लिए इतना भी काम नहीं कर सकते! मंत्री जी आयोजकों से सवाल करते हैं, "क्या तुम मेरे लिए अधिक लोग नहीं पैदा कर सकते।" लोकतंत्र में मीडिया की भूमिका एवं विश्वसनीयता अपेक्षित है। प्रस्तुत कहानी द्वारा लेखक ने पत्रकारिता, उनकी विद्वत्ता एवं स्वार्थ पर सवाल उठाये हैं।

मंत्री जी एक ओर कार्यक्रम आयोजकों को सवाल करते हैं कि कार्यक्रम में अधिक लोग क्यों नहीं आए? दूसरी तरफ मीडिया छापती है कार्यक्रम सफल हुआ है। इसी दौड़ धूप में मुख्यमंत्री जी का डंडा कहीं खो गया। कुछ समय के लिए मंत्री जी भडकते हैं! उन्हें डंडे की आदत हो गई थी, उससे जुड़ी स्मृति को वे याद करते हैं। "एक इनके वोटर ना जाने किस माई के लाल थे कि उनका डंडा ही गायब कर दिया।" भारतीय लोकतंत्र में सबसे बलवान मतदाता है। वह अगर किसी आम नेता को सिंहासन पर बिठा सकता है, तो उसे उतार भी सकता है। कोई भी नेता सत्ता से हटना नहीं चाहता, उसे पाने के लिए वह किसी भी समझौते के लिए हर दम तैयार रहता है। प्रस्तुत कहानी में कहानीकार ने नेताओं की सत्ता लालसा को व्यंग्यात्मक शैली में चित्रित किया है।

भारतीय लोकतंत्र में प्रशासन की भूमिका बहुत महत्वपूर्ण है। सीआईडी, पुलिस विभाग, प्रशासकीय कर्मचारी आदि जनता की सेवा करने के लिए है। किंतु कहानी में चित्रित प्रशासन का व्यवहार सत्ता के हाथ की कठपुतली जैसा है। अपने संबंधों को बचाने के लिए यह ऑफिसर जाली (झूठे) डंडा एवं चोर की खोज करते हैं।

डंडे की खोज करने आई सीआईडी, अमेरिका रिटर्न आईजी, पुलिस विभाग आदि ऑफिसर अपने कर्तव्य का पालन नहीं करते हैं। वह हर कार्य में आइडिया (जुगाड़) कर अपनी नौकरी बचाते हैं। "सारा पुलिस महकमा ही ऐसे ही आईडियों पर चलता है, इस डंडे की खोज भी ऐसे ही आईडियों से ही हुई है।"

विविधता में एकता भारत की पहचान है। भारतीय नेताओं के रंग बदलू गिरगिट स्वभाव को कहानी में चित्रित किया है। मुख्यमंत्री अपनी राजनीतिक रोटी बनाए रखने के लिए पोंगा भाषा का समर्थन करते हुए हिंदी भाषा का विरोध करते हैं। वहां ईरान के अवेस्था में पोंगा भाषा के लक्षण दिखाकर जनता की अस्मिता के साथ खिलवाड़ करते हैं। कहानी में भारतीय अखंडता एवं संपन्नता का समर्थन किया है। ऐसे समय बुद्धिजीवी की चुप्पी पर भी कहानी में उंगली उठायी गयी है। 1964 से हिंदी भाषा को पूरे देश में लागू करना तय था। आज भी दक्षिण के राज्य के नेताओं का हिंदी को विरोध है। कहानी में भारतीय लोकतंत्र के छद्म आदर्श को चित्रित किया है। नेता एवं ऑफिसर अपने कर्तव्य को भूलकर मात्र स्वार्थ के लिए काम करते हैं। डंडे का चोर एवं डंडे की खोज उनके कर्तव्य पर सवाल खड़ा करती है। यह कहानी भारतीय राजनीति एवं प्रशासन में फैले भ्रष्टाचार की पोल खोलती है। कहानी में डंडे की झूठी खोज करने में जो पैसा लगता है, उसे किसी योजना में अडजेस्ट किया जाता है। वास्तविक खर्च 522 रू.60 पैसे आता है, किंतु दिखाते कुछ अलग हैं। "डंडे की खोज पर सरकारी तौर से 2765 रू. 50 पैसे तथा गैर सरकारी तौर से सिर्फ 2345 रू.8 पैसे खर्च हुए।"

डंडा मिलने पर मुख्यमंत्री खुश होते हैं। खोज करनेवालों को सम्मानित किया जाता है। अधिकारियों को लगता है हमने मुख्यमंत्री को चकराया, मुख्यमंत्री को लगता है मैंने सत्कार करके इन्हें चकराया। वास्तविक न अधिकारियों ने मंत्री जी को चकराया, न मंत्री जी ने अधिकारियों को चकराया बल्कि इन दोनों ने मिलकर भोली एवं आम जनता के स्वप्न एवं विश्वासों को चकराया।

अतः कहानी में चित्रित ज्वालाप्रसाद एक सामान्य कार्यकर्ता से मुख्यमंत्री बनते हैं। सत्ता पर टिके रहने के लिए वे किसी भी समझौते के लिए तैयार रहते हैं। वह सत्ता का उपयोग अपने स्वार्थ के लिए करते हैं। प्रशासन को अपने इशारों पर नचाते हैं। प्रशासकीय ऑफिसर भी सत्ता के केंद्र में रहने के लिए एवं अपने स्वार्थ को पूरा करने के लिए सत्ता के इशारों पर काम करते हैं। 'मुख्यमंत्री का डंडा' कहानी के पात्र हमारे सामने प्रातिनिधि रूप में है। आज भी हमारे आसपास के नेता सत्ता को पाने, सत्ता पर टिके रहने के लिए अपने अधिकार का गलत तरीके से उपयोग करते हैं। प्रस्तुत कहानी 'मुख्यमंत्री का डंडा' हमारे नेता एवं प्रशासन के प्रति आम जनता की आंख पर बंधी विश्वास की पट्टी को खोलने का काम करती है।

आधार ग्रंथ :-

1) हिंदी साहित्य और भाषा – संपा. प्रो. डॉ. सदानंद भोसले, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली

डॉ. एकनाथ गणपतराव जाधव
हिंदी विभाग,
श्री ढोकेश्वर महाविद्यालय, टाकळी ढोकेश्वर,
तहसील- पारनेर, जिला- अहमदनगर

2021-22

SPECIAL ISSUE

International Multilingual Research Journal ISSN 2394-5303

Printing Area

National Conference On Recent Research Trends In Literature, Languages & Social Sciences

31st January 2018

Chief Editor- Dr.Ramesh Warkhede

Editor- Shri. Shivram Chavan

Editor-Dr.Shobha Karekar

Editor-Dr.Mahalaxmi Morale

Organised by

Gramany Institute for Educational Excellence

(Registration No.F-28246 Dated 18-05-2011)

Rika Complex, 2nd Floor, Above Sansakr School, Dhayri Phata Pune-411041

Phone : 020-24393911 ●Email: gramanye.institute@gmail.com

●Web : www.gramanye.com

Shubhay

डॉ. नीला बोर्वणकर

शोध निर्देशक

अध्यक्ष : हिंदी विभाग

आबासाहेब गरवारे महाविद्यालय, पुणे

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

June 2021, Issue-03, Vol-01

अतिथि संपादाक :

१. डॉ. राठोड अनिलकुमार

२. डॉ. शिवशेट्टे गोविंद

३. डॉ. भगवान कदम

४. डॉ. शिंदे प्रकाश

५. डॉ. शेख मुखत्यार

६. डॉ. वारले नागनाथ

७. डॉ. यशवंतकर संतोषकुमार

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

86) हिंदी उपन्यासों में चित्रित किसानों की सामाजिक समस्या
सुभ्रांशिष बारिक ||308

87) 'फाँस' उपन्यास में किसान समस्या और आत्महत्याएँ
प्रा. डॉ. यशवंतकर संतोषकुमार, गढी, जि. बीड ||315

88) सामयिक दौर में पर्यावरण विमर्श की महत्ता एवं.....
डॉ. अशोक अभिषेक, कोडरमा ||318

89) हिंदी साहित्य में पर्यावरण विमर्श
छगनराव मधुकर जठार, दहिवडी, जिला. सातारा ||321

90) पर्यावरण विमर्श 'काव्य कवि की धड़कनं है तो प्रकृति उसकीआत्मा'
प्रा. डॉ. मनोहर कुमार, नागपुर ||324

91) रेड जोन' उपन्यास का समाजशास्त्रीय अध्ययन
एकनाथ गणपती जाधव ||330

92) सत्यप्रकाश के 'जस तस भई सवेर' उपन्यास में दलित स्त्री
प्रा.डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड, जुले सोलापुर, महाराष्ट्र ||334

93) रूपनारायण सोनकर की 'नागफनी' आत्मकथा में सामाजिक चेतना
प्रा.डॉ. सुचिता जगन्नाथ गायकवाड, सोलापुर, महाराष्ट्र ||338

94) आदिवासी वडारों का समाज जीवन
प्रा.डॉ.शर्मिलाबहन सुमंतराय पटेल, जि. भरूच, गुजरात ||341

95) मानवीय संवेदना को परास्त करती क्षुधा
डॉ. सुरेखा जवादे, भिलाई, छ.ग. ||344

96) स्त्रीविमर्श की कथा : अग्निपंखी (उपन्यास) सूर्यबाला
सोलंकी केतनकुमार. वी, आंणद ||347

97) समकालीन हिंदी दलित कविता में सवर्णों के प्रति रोष की अभिव्यक्ति
डॉ संतोष कुमार पांडेय, रायबरेली (उत्तर प्रदेश) ||350

98) भारतीय परिदिर्शया का साहित्य एवं संस्कृति में दिव्यांग जनो की भूमिका
डॉक्टर विशेश्वर यादव & सपना कुमारी राय, (छत्तीसगढ़) ||357

99) हिंदी दलित विमर्श
सुधा.जे & डॉ.निम्मी.ए.ए, तिरुवनंतपुरम ||363

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

एवं शहरी मानसिकता वाले लोगों ने ही आदिवासियों की भोली भाली स्त्रियों का शोषण किया है। एसआरपीएफ द्वारा लेवाटाड परिवार की स्त्रियों का शोषण बदला एवं वर्चस्व के सोची समझी चाल की भावना से किया गया है।

जवान औरतों को टेब कर पकड़ते हैं । घरों में घसीट कर ले जाते हैं।३२६

लेवाटाड में रहने वाले आदिवासियों की आर्थिक स्थिति चिंतनीय है । औद्योगिक नगरी का निर्माण एवं आदिवासियों की आर्थिक स्थिति में गिरावट यह विरोधाभास उपन्यास में चित्रित है। प्रतिनिधि पात्र कंपनी में काम करने वाला शिवदास मुंडा कर्ज में डूबा है। कोआपरेटिव से फेस्टिवल, आपदा एवं टीवी के लिए एडवांस स्वरूप पैसे लेते समय दलाल ही आधे से ज्यादा खा जाता है। इसलिए आदिवासियों की स्थिति चिंतनीय है।

दलालों के चक्कर में वे फंस जाते हैं फिर हर तरह का लोन ले लेते हैं ।६५

लेवाटाड क्षेत्र के आदिवासियों को रोजी–रोटी के लिए झगड़ना पड़ता हैं। जंगल एवं खेती पर निर्भर समाज आज कंपनी के कचरे को उठाने के लिए मजबूर है। कोयला खदान आदिवासी क्षेत्रों में है फिर भी वहां के आदिवासियों को मजबूरी में चोरी एवं कूड़ा कचरा उटाने के लिए विवश है । श्रमिक समाज आज रोजी रोटी के लिए विवश है।

भूख तो लगी है लेकिन कोयला बीके, तब ना कुछ पैसे हाथ में आए!१७८

नशा करना आदिवासियों की एक सकारात्मक परंपरा रही है किंतु यह परंपरा आज पूरे समाज को खोखला बना रही है। लेवाटाड क्षेत्र के आदिवासियों में नशाखोरी दिखाई देती है । कंपनी में काम करने वाले अनगिनत आदिवासी कर्ज व मानसिक शोषण के कारण नशा करते हैं । वह नशा में घर में पड़े रहना अधिक पसंद करते हैं। काका की व्यथा भी ऐसी ही कुछ है ।

ज्यादातर की तो नौकरी चली गई। पीकर घर में पड़े रहते है ।८५

प्राकृतिक संपदा से परिपूर्ण क्षेत्र में रहने वाले आदिवासियों को आज भूख के कारण अपना जीवन खोना पड़ रहा है। उपन्यास में शिबू सोरेन अपने आप से संवाद करते हुए वर्तमान आदिवासियों की स्थिति पर चिंता व्यक्त करते हैं । धान कटने आंदोलन से आज तक आदिवासियों का शोषण चला आ रहा है ।शोषक के स्वरूप बदले किंतु शोषण रुका नहीं है ।वह आज भी भूखे एवं नंगे जीवन जीते हैं। आदिवासी दिन भर खटते हैं फिर भी उन्हें भरपेट भोजन मिलता नहीं है ।

अभी भी भूखे नंगे है लोग दिन भर खटते हैं लेकिन भरपेट भोजन नहीं ।२७

उपन्यास में पुलिस की दोगली भूमिका एवं आदिवासियों का शोषण चित्रित है। लेवाटाड आदिवासियों को कंपनी से घास की जमीन मुआवजा में मिलती है । वहां पर स्थानीय लोगों का कब्जा है, पुलिस उस जमीन पर के कब्जे को हटाने में असमर्थ है । वह अधिकार एवं कर्तव्य की बात करने वाले काली को अनशन के लिए धमकाती है पुलिस स्टेशन में दुर्गा पर जबरदस्ती करने का प्रयास होता है। गुरु जी के कहने पर पुलिस टुंडी प्रदेश के विरोधी आदिवासियों को धमका ती है । उपन्यास में आदिवासियों पर पुलिस का अत्याचार अधिक हुआ है ।

...थाना ले जाकर इतनी पिटाई करेंगे कि आंदोलन वांदोलन सब भूल जाओगे।१०५

उपन्यास में कंपनी प्रबंध की उदासीनता,बढ़ता नक्सलवाद का प्रभाव, विकास योजना की विफलता प्रशासन की अकर्मण्यता के कारण है। विस्थापितों को कंपनी परमानेंट नहीं करती है बल्कि उन्हें नौकरी देना कंपनी को बंधनकारक है । टूंडी प्रदेश एवं अन्य क्षेत्रों में बढ़ती हिंसा के कारणों को सामाजिक, आर्थिक एवं राजनीतिक परिस्थिति को समाज कर छुड़ाने का प्रयास करना आवश्यक है किंतु यह प्रयास किया नहीं जाता।

आदिवासियों के लिए बनी विकास योजना को कार्यान्वित करने में प्रशासन असफल रहा है इस कारण आदिवासियों का जिस स्तर तक विकास अपेक्षित है वह नहीं हो पाया है ।

दर असल विकास योजनाओं में दृष्टि का

को बचाते बचाते वह स्वयं खत्म होने की कगार पर पहुंच गया है। उपन्यास में चित्रित आदिवासी समाज झारखंड राज्य के क्षेत्र में लेवाटाड, लोहनगरी, रांची एवं अन्य शहर के छद्म विकास पर प्रश्न करता हैं? प्रस्तुत उपन्यास से आदिवासी समाज तक जाने एवं उनका विश्लेषण करने का प्रयास किया है।

प्रस्तुत रेड जोन उपन्यास को अध्ययन की सुविधा हेतु ५ विभागों में विभाजित किया है।

(१) ०७ से ८२, (२) ८२ से १५७, (३) १५८ से २१९, (४) २२० से २७०, (५) २७२ से ४०० पृष्ठों तक है।

उपन्यास का भौगोलिक क्षेत्र झारखंड राज्य के लोहानगरी, धनबाद, जमशेदपुर, टुंडरी, पोखरिया गांव, भोगनाडी आदि है । यहां पर रहने वाले जनजातियों की सामाजिक, आर्थिक,राजनीतिक एवं सांस्कृतिक परिस्थिति की स्थिति एवं गति को उपन्यास में चित्रित किया है । उपन्यास को प्रमुख ६ घटकों में विभाजित किया जा सकता है ।

१) पत्रकारिता का वास्तविक स्वरूप एवं इमानदार मानव का संघर्ष,

२) लेवाटांड एवं पोखरिया क्षेत्रों में रहने वाले आदिवासियों का यथार्थ जीवन चित्रण,

३) आदिवासी नेता एवं गैर आदिवासी नेताओं की स्वार्थ वृत्ति को चित्रित किया है।

४) झारखंड राज्य निर्माण की राजनीति एवं आदिवासियों का छद्म विकास का वर्णन

५) नक्सलवाद का बदलता स्वरूप एवं आदिवासी युवाओं की मनोदशा का वर्णन किया है।

६) जल, जंगल, जमीन,वन संस्कृति एवं संविधानिक अधिकार के लिए संघर्ष करने वाले प्रतिनिधि काली, दुर्गा एवं अन्य आदिवासी युवाओं का विद्रोह का वर्णन आदि को समझना आवश्यक हैं।

राज्य राष्ट्र निर्माण के आड़ में आदिवासी क्षेत्रों में अनगिनत औद्योगिक क्षेत्रों का निर्माण हुआ है एवं हो रहा है। मूलनिवासी को वहां से खदेड़ा जा रहा है । उपन्यास में प्रमुख पात्र कालीचरण एवं दुर्गाभाई बहन है । मानव एक ईमानदार पत्रकार है । कंपनी प्रबंधक एवं मैनेजर, शिबू सोरेन (गुरु), दादा एवं अन्य सभी पक्ष के नेताओं की स्वार्थ वृत्ति,पुलिस ऑफिसर, नक्सलवादी किनी चटर्जी एवं उनका दल आदि उपन्यास के पात्र हैं।

प्रस्तुत रेड जोन उपन्यास विनोद कुमार का है। उपन्यास के केंद्र में लोहनगरी, धनबाद जमशेदपुर, टुंडरी, पोखरिया, भोगनाडीह आदि क्षेत्रों में रहने वाले आदिवासियों का चित्रण हुआ है। उपन्यास का पात्र मानव एक पत्रकार है । पत्रकारिता का दृष्टिकोण एवं अनुभव को उपन्यास में चित्रित किया है। लोहनगरी शहर के लेवाटांड क्षेत्र एवं ग्रामीण परिवेश में रहने वाले आदिवासियों की उपन्यास में सामाजिक, राजनीतिक एवं आर्थिक परिस्थितियों का विश्लेषण किया है एक ओर लोहनगरी एवं अन्य शहर विकसित हो रहे है तो दूसरी ओर मूलनिवासी को वहां से खदेड़ा या जबरदस्ती विस्थापित किया जा रहा है। कंपनी प्रबंध की दोगली व्यवहार,स्वार्थी नेता, माओवादी का बदलता स्वरूप,स्वप्नों का झारखंड, शोषक साहूकार, अत्याचारी पुलिस, सीआरपीएफ आदि के मिलीभगत का परिणाम आदिवासियों का मात्र शोषण हुआ है ।

आदिवासी के सामने विस्थापन, बेरोजगारी, आर्थिक शोषण, भ्रष्टाचार नारी शोषण, जल,जंगल, जमीन से विस्थापित, नशाखोरी,भूख आदि समस्याओं से वहां गिरा है। कालीचरण एवं दुर्गा आदिवासियों के लिए आवाज उठाते हैं उन्हें हर समय दबाया या धोखा दिया जाता है । न्याय के लिए वहां कंपनी प्रबंध, गुरुजी,विपक्षी नेता एवं लालखंडी (माओवादी) आदि से सहयोग एवं अधिकार की मांग करते हैं किंतु यहां सभी अपने स्वार्थ को पूरा करने तक ही उनका उपयोग मात्र करते हैं । मानव एक ईमानदार पत्रकार है। आदिवासियों की स्थिति पर चिंतन करता हैं।

आजादी के बाद भारत में सार्वजनिकक्षेत्र में जितनी पूंजी लगी हुई है,उसका सबसे बड़ा हिस्सा इसी राज्य में लगा है। सिंदरी,बोकारो एचईसी, बीसीसीएल, सीसीएल,डीवीसी इसके उदाहरण है । लेकिन तमाम विकास बाहर से आए विकसित लोगों का चारागाह रहा। झारखंडियों का विकास नहीं हुआ उल्टे उन्हें विस्थापन शोषण और उपेक्षा का शिकार होना पड़ा (पृष्ठ क्र.३७१)

2021-22

महाराष्ट्राच्या राजकीय प्रक्रियेची वाटचाल

1952–2019

संपादक

डॉ. विलास आवारी

सह संपादक

डॉ. संजय काळे

A.K. Publications

A.K. PUBLICATIONS
B-61/E-1, Gali No. 14, Jagatpuri Ext.
Shahdra, Delhi-110 093 (India)
Ph.: +91-9868320502, +91-9999157638
E-mail: akpubs2008@yahoo.com

महाराष्ट्राच्या राजकीय प्रक्रियेची वाटचाल 1952–2019

संपादक
डॉ. विलास आवारी
सह संपादक
डॉ. संजय काळे

First Edition 2022
ISBN 978-93-95033-09-1

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by means, electronic, mechanical, photo copying, recording or otherwise, without the prior permission of the publisher.

PRINTED IN INDIA

Published by A.K. Publications and Printed at Global Printers, Delhi.

अनुक्रमणिका

संपादकीय *v*

1. संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती 1
डॉ. एकनाथ खांदवे

2. महाराष्ट्राचे राजकारण : कॉंग्रेसव्यवस्था ते आघाड्यांचे राजकारण 26
अविनाश फलके

3. महाराष्ट्रातील निवडणूक आरक्षण 35
प्रा. (डॉ) गायकवाड संजय पंढरीनाथ

4. महाराष्ट्रातील राजकीय स्थित्यंतरे 50
डॉ. हेमलता अरविंद राठोड

5. मुस्लीम राजकारणाचे चर्चाविश्व आणि प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे 55
डॉ. वहिदा शेख एवं माळेगावकर मो अलीसाब

6. मिनी विधानसभा – जिल्हा परिषद निवडणूक 2017: एक अभ्यास 62
अंकुश आवारे

विधानसभा

7. 1952 महाराष्ट्र विधान सभा निवडणूक – एक विश्लेषण 73
विलास विठ्ठल नाबदे

8. महाराष्ट्र : 1957 विधान सभा निवडणूक एक विश्लेषण 80
प्रा. डॉ. विलास सदाफळ

लोकसभा निवडणुका

21. 1952 च्या महाराष्ट्र लोकसभा निवडणुकीचे विश्लेषण 185
डॉ. सुनील जयसिंग कवडे

22. 1957 ची लोकसभा निवडणूक: विशेष संदर्भ महाराष्ट्र 193
डॉ. संजय काळे

23. लोकसभा निवडणुका आणि महाराष्ट्र: 1962 199
प्रा. कैलास वाघ

24. 1967 ची लोकसभा निवडणूक – एक अभ्यास 204
श्री. जिजाभाऊ सिताराम घुले

25. 1971 च्या लोकसभा निवडणुका रू इंदिरा गांधी पर्वाचा उदय 213
डॉ. राजेंद्र दिलीप आगवाने

26. लोकसभा निवडणूक 1977 221
प्रा.डॉ. यासीन सय्यद प्रा. रामचंद्र आवारी एवं अगस्ति कला

27. महाराष्ट्र लोकसभा निवडणूक 1980 228
प्रा. डॉ. सुरेश देवरे

28. महाराष्ट्रातील लोकसभा : निवडणूक–1985 235
डॉ. संजय आहिरे

29. लोकसभेची सार्वत्रिक निवडणूक–1989 243
डॉ. अरूण महादेव राख एवं डॉ. आरगडे अंबादास

30. लोकसभा निवडणूक–1991 249
प्रा. राजू सानप

31. 11 वी लोकसभा निवडणूक : 1996 254
प्रा. गणेश सुकदेव रोडे

32. लोकसभा निवडणूक 1998 262
प्रा मिलिंद खांदवे

1967 ची लोकसभा निवडणूक – एक अभ्यास

श्री. जिजाभाऊ सिताराम घुले*

प्रस्तावना :–

स्वातंर्त्य लढ्यानंतर भारताने लोकशाही शासन व्यवस्था स्विकारली. लोकशाही शासन व्यवस्थेत प्रामुख्याने दोन प्रकार दिसून येतात. एक म्हणजे प्रत्यक्ष लोकशाही, दुसरी अप्रत्यक्ष लोकशाही. भारतीय लोकशाही ही अप्रत्यक्ष तसेच प्रतिनिधिक लोकशाही आहे. त्यामुळे शांततेच्या मार्गाने सत्तांतर करण्याच्या प्रक्रियेला अनन्यसाधारण महत्व आहे. प्रतिनिधिक लोकशाहीत निवडणुकीना अत्यंत महत्त्व असते निवडणुकीच्या माध्यमातून लोकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते अशा प्रकारे निवडणूक प्रक्रियेच्या माध्यमातून लोकशाही आकार घेताना दिसून येते.

लोकशाहीत जनताही सर्वश्रेष्ठ असते 'जनतेची सत्ता' याला महत्व दिलेले असते. अंतिम सत्ता हि जनतेच्या हातात असल्याने 'जनसत्ता' सर्वश्रेष्ठ मानली जाते. प्रातिनिधिक लोकशाहीत शासनाची प्रत्यक्ष सत्ता लोकांच्या हातात नसून लोकप्रतिनिधीच्या हातात असते, त्यामुळे प्रातिनिधिक लोकशाहीत जनप्रतिनिधीनां आणि त्यांना प्रतिनिधित्व मिळवून देणाऱ्या निवडणुकांना अत्यंत महत्व असते. एखादे शासन योग्य पद्धतीने कार्य करत नसेल तर जनता निवडणुकीच्या माध्यमातून आपले मत व्यक्त करते परिणामतारू शासन बदलते थोडक्यात असे म्हणता येईल की, निवडणुकीमुळे लोकांना सरकार वा शासन बदलवण्याची संधी मिळते अशा प्रकारे प्रतिनिधिक लोकशाहीत लोकांच्या हाती सत्ता नसली तरी सत्तेवर कोणाचे सरकार आणावे हे निवडणुकीच्या माध्यमातून ठरवतो येते म्हणूनच निवडणुकांना अनन्य साधारण असे महत्व आहे.

* संशोधक विद्यार्थी–स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, संशोधन केंद्र पिपल्स कॉलेज नांदेड

सार्वत्रिक निवडणूका :–

लोकशाही शासन व्यवस्थेत नियमितपणे निवडणूका होत असतात. या निवडणुका मुक्त वातावरण न्याय्य पद्धतीने व निर्भयपणे झाल्या पाहिजेत त्यावरच मोठ्या प्रमाणात लोकशाहीचे यशापयश अवलंबून असते.

भारतात पहिली सार्वत्रिक निवडणूक ही 1951–1952 साली झाली होती. आणिबाणीचा काळ वगळता आजपर्यंत लोकसभेच्या निवडणुका नियमितपणे झाल्याचे दिसते. भारतातील सार्वत्रिक निवडणुकीची व्यापकता मोठी असूनही बऱ्याच प्रमाणात निवडणुका सुरळीतपणे पार पडल्या आहेत असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. भारतात मतदारांची संख्या मोठी आहे तसेच भारतीय लोकशाही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे. प्रगत देश आणि भारत यांची तुलना केली असता असे दिसून येते कि भारतीय लोकशाही पद्धतीस जनतेकडून मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळत आहे. त्यामुळेच भारतात लोकशाही व्यवस्था बळकट आहे.

सार्वत्रिक निवडणुकाचा संक्षिप्त आढावा (1952 ते 1962) :–

पहिली सार्वत्रिक निवडणूक 1951–52 :–

स्वातंर्त्य प्राप्तीनंतर भारताची पहिली निवडणूक 1951–52 मध्ये झाली या निवडणुकीने भारतीय लोकशाहीची मुहूर्तमेढ रोवली असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत लोकसभेच्या 498 जागा व 401 मतदार संघ होते. मतदार संघ कमी असण्याचे कारण काही मतदार संघ द्वीसदस्यीय मतदार संघ होते. या निवडणुकीत राजकीय पक्षांनी मोठ्या संख्येने सहभाग घेतला होता. 75 हून अधिक राजकीय पक्षांनी निवडणूक लढवली. या निवडणुकीत कॉंग्रेस पक्षाला 498 पैकी 364 जागा व 45% मते मिळाली. पंडित नेहरू यांच्या नेतृत्वखाली कॉंग्रेस पक्षाचे मंत्रिमंडळ सत्तेवर आले.

1957 ची दुसरी सार्वत्रिक निवडणूक :–

1957 ची दुसरी सार्वत्रिक निवडणूकही कॉंग्रेसने पंतप्रधान पंडित जवाहर लाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली लढवली. या निवडणुकीच्या वेळी मतदारांची संख्या 19 कोटी इतकी होती. एकूण 49% हून अधिक मतदान झाले होते तर राजकीय पक्षांची संख्या 45 इतकी होती. या निवडणुकीत कॉंग्रेसला 371 जागा व 47.8% मते मिळाली व पुन्हा एकदा पंडित नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली मंत्रिमंडळ सत्तेवर आले.

1962 ची तिसरी सार्वत्रिक निवडणूक :–

1962 च्या तिसऱ्या सार्वत्रिक निवडणुकीतही केंद्रात कॉंग्रेस पक्षाचे सरकार सत्तेवर

आले. मात्र मागील निवडणुकीच्या तुलनेत कॉंग्रेसला कमी जागा मिळाल्या, तसेच उत्तर भारतातील हिंदी भाषिक पट्यात कॉंग्रेसच्या जागांमध्ये घट झाली. या सार्वत्रिक निवडणुकीचे वैशिष्टे म्हणजे द्विसद्सीय मतदार संघ पद्धती रद्द होऊन एकसद्सीय मतदार संघ पद्धती सुरु झाली. या निवडणुकीत कॉंग्रेसला लोकसभेच्या 361 जागा व 44.7% मते मिळाली. कॉंग्रेसच्या जागा कमी झाल्या असल्या तरी पर्याय ठरू शकेल असा अखिल भारतीय पातळीवर कोणताच राजकीय पक्ष नसल्यामुळे पुन्हा कॉंग्रेस पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले. मात्र विविध घटक राज्यात कॉंग्रेसेतर पक्षांनी आपले वर्चस्व दाखविण्यास सुरुवात केली उदा. केरळ, पश्चिम बंगाल, आंध्रप्रदेश–कम्युनिष्ट पक्ष, गुजरात, ओरिसा, बिहार, राजस्थान–स्वतंत्र पक्ष, उत्तर प्रदेश, पंजाब–जनसंघ यांनी आपला प्रभाव दाखविण्यास सुरुवात केली. याच काळात कॉंग्रेस काही प्रमाणात दुहीचे बीजारोपण होऊ लागले होते.

1952 ते 1962 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीतील कॉंग्रेस पक्षाची कामगिरी :–

तक्ता क्र. 1.1

पक्ष	साल	जागा	मते %
कॉं ग्रेस	१९५२	३६४	४५
	१९५७	३७१	४७.८
	१९६२	३६१	४४.७

तक्ता क्र. 1.2

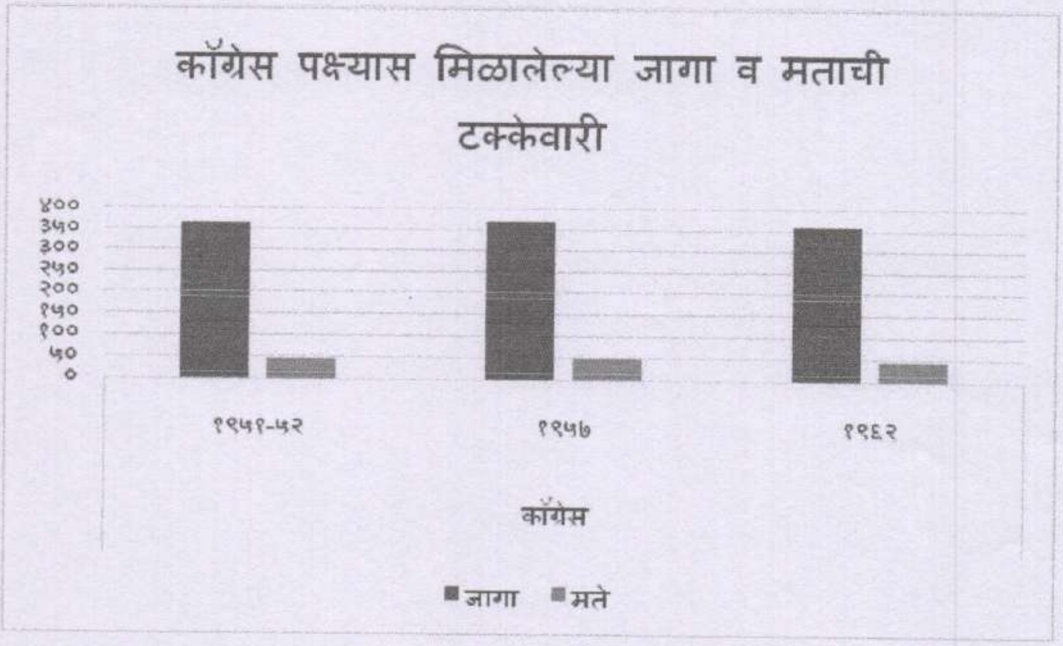

1967 च्या निवडणुकीचे महत्व :–

1967 च्या निवडणुकी अगोदर राजकीय विचारवंताचे राजकारणाकडे म्हणावे तसे लक्ष नव्हते भारतीय राजकारणाचा अभ्यास तोपर्यंत राष्ट्रीय दृष्टीकोन समोर ठेऊनच केला जात असे. या सार्वत्रिक निवडणुकीने कॉंग्रेस पक्षाला आणि भारतीय राज्य व्यवस्थेलाच नव्हे तर तिचा अभ्यास करणाऱ्या राजकीय अभ्यासकांनाही अचंबित केले. आणि तेथून पुढे भारतीय राजकारणाचा अभ्यास राष्ट्रीय दृष्टीकोनाबरोबरच घटक राज्याना समोर ठेऊन करण्याची नवी दिशा अभ्यास व विचारवंताना मिळाली.

1967 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर भारतीय राजकारणाला कलाटणी मिळाली. या निवडणुकीत कॉंग्रेस पक्षास अपेक्षित यश मिळाले नाही. तसेच विविध घटक राज्यात कॉंग्रेसेतर पक्षांची सरकारे सत्तेवर आली. भारतीय लोकशाहीची वाटचाल एक पक्ष प्रभुत्व पद्धतीकडून बहु पक्ष पद्धतीकडे झाली. हि निवडणूक पंडित नेहरू यांच्या निधनानंतर इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली लढवली गेली होती. कॉंग्रेसच्या जागा कमी झाल्या असल्या तरी इंदिरा गांधी यांचे नेतृत्व व कर्तृत्व देशभर पसरले त्याचा भारतीय राजकारणावर दूरगामी परिणाम झाला त्यामुळे 1967 च्या लोकसभा निवडणुकीस अनन्यसाधारण महत्व आहे.

1967 ची लोकसभा निवडणूक पार्श्‍वभूमी :–

1952 ते 1962 च्या निवडणुकांचा अभ्यास करता दिसून येते की या तिनही सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये कॉंग्रेस पक्षाची स्थिती हि भक्कम होती त्यामुळे देशाच्या राजकारणामध्ये या पक्षाचे वर्चस्व कायम राहिले. केंद्र तसेच घटकराज्यामध्ये देखील सत्ता कायम ठेवण्यात कॉंग्रेस पक्षास यश आल्याचे दिसून येते. 1967 साली झालेली चौथी सार्वत्रिक निवडणूक अनेक अर्थाने महत्वाची ठरली. या निवडणुकीतून प्रथमच कॉंग्रेस पक्षाला विरोधी पक्षांकडून आव्हान मिळाल्याचे दिसून येते. 1962 ते 1967 काळाचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते कि हा कालखंडात अति संघर्षाचा होता. याच काळात देशावर दोन वेळा शेजारील राष्ट्रांकडून आक्रमणे झाली. दोन पंतप्रधानांचे मृत्यू, दोन भयंकर दुष्काळ, रुपयांचे अवमूल्यन गतीने वाढणारी भाववाढ यामुळे जनता त्रस्त होती. पंडित नेहरूंच्या मृत्युनंतर कॉंग्रेसमध्ये दुहिला प्रारंभ झाला त्यातच आपल्या प्रभावाने लोकांची मते टिकतील असे दिव्यवलयी नेतृत्व कॉंग्रेसकडे नव्हते. एकीकडे कॉंग्रेसची अशी दुरावस्था होत असताना विरोधी पक्षांनी संघटनात्मक बांधणी करून कॉंग्रेसला सत्तेवरून दूर करण्यासाठी आघाड्या करण्यास सुरवात केली. या सर्व कारणांमुळे 1967 च्या निवडणुकीस अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त होते.

विविध घटक राज्यात संयुक्त आघाड्यांची सरकारे स्थापन झाली होती. तर हरियाना, उत्तर प्रदेश व मध्यप्रदेश या राज्यांत कॉंग्रेस पक्षाचे मंत्रिमंडळ स्थापन होत असतानाच अनेक सदस्यांनी पक्षांतर करून पक्षाचा त्याग केल्यामुळे सरकारे कोसळली व विरोधी पक्षांची संमिश्र सरकारे सत्तेवर आली. या पार्श्व भूमीवर 1967 ची लोकसभा निवडणूक झाली यावेळी मतदार संख्या 24 कोटी इतकी होती.

1. 1967 ची लोकसभा निवडणूक :–

15 ते 28 फेब्रुवारी 1967 अशा 14 दिवसांमध्ये हि निवडणूक झाली त्याआगोदर 1963 मध्ये मतदार संघ पुनर्रचना होवून मतदार संघाची संख्या 494 वरून 520 इतकी झाली होती. या निवडणुकीत 61% मतदान झाले. या निवडणुकीचे वैशिष्ट्ये म्हणजे एकीकडे लोकसभेच्या सदस्यसंख्येत वाढ होत होती, तर दुसरीकडे कॉंग्रेसच्या जागा मात्र कमी झाल्या. त्यामुळे हि निवडणूक म्हणजे कॉंग्रेस आणि इंदिरा गांधी यांच्यासाठी संक्रमण काळ होता असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

या निवडणुकीत अनेक घटक राज्यांत कॉंग्रेसला पराभव पहावा लागला तसेच पक्षाच्या लोकसभेच्या जागाही कमी झाल्या. प्रथमच इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली निवडणूक लढविण्यात आली होती. कॉंग्रेसच्या अनेक मातबर नेत्यांचा पराभव करणारी हि निवडणूक ठरली हिंदी भाषिक पट्ट्यात कॉंग्रेसला पराभवास सामोरे जावे लागले. पश्चिम बंगाल, बिहार, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश, पंजाब, राजस्थान या राज्यांमध्ये कॉंग्रेसचा मोठा पराभव झाला या पराभवास इंदिरा गांधीच जबाबदार असल्याचा आरोप कॉंग्रेसचे अध्यक्ष के कामराज यांनी केला तर स. का. पाटील यांनी कॉंग्रेस नेतृत्वास जबाबदार धरले. निवडणुकीत कॉंग्रेस पक्षाला 284 जागा मिळाल्या तर 40.82% मते मिळाली. निवडणुकीत स्वतंत्र पक्ष हा सर्वात मोठा विरोधी पक्ष ठरला होता त्यास 44 जागा व 8.68% मते मिळाली. जनसंघास 35 जागा व 9.41% मते, संयुक्त समाजवादी 23 जागा व 4.92% मते, भा. क. प. 23 जागा व 5.19% मते, मा. क. प. 19 जागा व 4.21% मते, प्रजा समाजवादी 13 जागा 3.06% मते, रिपब्लिकन पक्ष 1 जागा 2.48% मते, इतर पक्ष 44 जागा 7.57% मते, तर अपक्षास 35 जागा व 13.75% मते मिळाली. या निवडणुकीचे वैशिष्टे म्हणजे कॉंग्रेस पक्षास मागील निवडणुकीत 361 जागा मिळाल्या होत्या या निवडणुकीत त्या 78 ने कमी झाल्या.

1967 ची लोकसभा निवडणूक अनेक बाबतीत पहिल्या तीन सार्वत्रिक निवडणूकांपेक्षा वेगळी ठरली. एक म्हणजे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या सारखा जनतेचा लाडका नेता काळाच्या पद्याआड गेला होता. नेहरूंच्या मृत्यू नंतर लाल बहादूर शास्त्री पंतप्रधान झाले, मात्र त्यांचेही अकाली निधन झाल्याने कॉंग्रेस पक्षाची सूत्रे इंदिरा गांधी यांच्याकडे

आली गांधी यांचे नेतृत्व नवीन होते असे असूनही कॉंग्रेस विरुद्ध जनमत संघटीत करून केंद्रामध्ये सत्ता हस्तगत करणे विरोधी पक्षास अशक्य झाले याची काही कारणे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. प्रमुख विरोधी पक्ष असलेल्या साम्यवादी पक्षात 1964 मध्ये फुट पडून भा. क. प. आणि मा. क. प. असे दोन पक्ष निर्माण झाले त्यामुळे विरोधी पक्षाची ताकद विभागली गेली.
2. विरोधी पक्षांत वैचारिक मतभेद होऊन फुट पडून विविध घटक राज्यांत अनेक छोटे छोटे पक्ष उदयास आले.
3. आपापसातील मतभेद बाजूला ठेऊन किमान समान कार्यक्रमाच्या आधारे विरोधी पक्षांची एकजूट कायम ठेवण्यासाठी सर्वमान्य व समजदार नेतृत्व कॉंग्रेसेतर पक्षांकडे नव्हते.

या निवडणुकीचा विचार करता असे दिसून येते कि लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीबरोबरच झालेल्या राज्य विधानसभांच्या निवडणुकीत देशातील 17 पैकी 8 राज्यात कॉंग्रेसचा पराभव झाला, त्यापैकी 7 राज्यात कॉंग्रेसेतर पक्षांची मंत्रिमंडळे सत्तेवर आली. याच काळात भारतीय राजकरणात पक्षांतराची लाट निर्माण झाल्याचे दिसून आले. सत्तेच्या अभिलाषेपोटी 'पक्षांतर' हा राजकारणातील एक नियम बनून गेला. त्यातूनच संधी साधू राजकारणाला गती मिळाली. सत्तेसाठी तत्वहीन तडजोडी करण्याच्या प्रवृत्तीला प्रतिष्ठा मिळाल्याचे अनेक घटनांवरून दिसून आले. रजनी कोठारी म्हणतात 1967 च्या निवडणुकीत भारतीय मतदारापैकी 4% मतदारांनी आधीच्या निवडणुकी पेक्षा भिन्न वर्तन या निवडणुकीत केले.

तक्ता क्र. 1.3

1. 1967 च्या निवडणुकीतील राजकीय पक्षांची कामगिरी :–

पक्ष	जागा	मतांची %
कॉंग्रेस	२८४	४०.८२
स्वतंत्र	४४	८.६८
जनसंघ	३५	९.४१
संयुक्तसमाजवादी	२३	४.९२
भा.क.प.	२३	५.१९
मा.क.प.	१९	४.२१
प्रजा समाजवादी	१३	३.०६
रिपब्लिकन पक्ष	१	२.४८
इतर पक्ष	४४	७.५७
अपक्ष	१३	७.५

(स्त्रोत : भारत निवडणूक आयोग लोकसभा निवडणूक अहवाल 1967)

तक्ता १.४

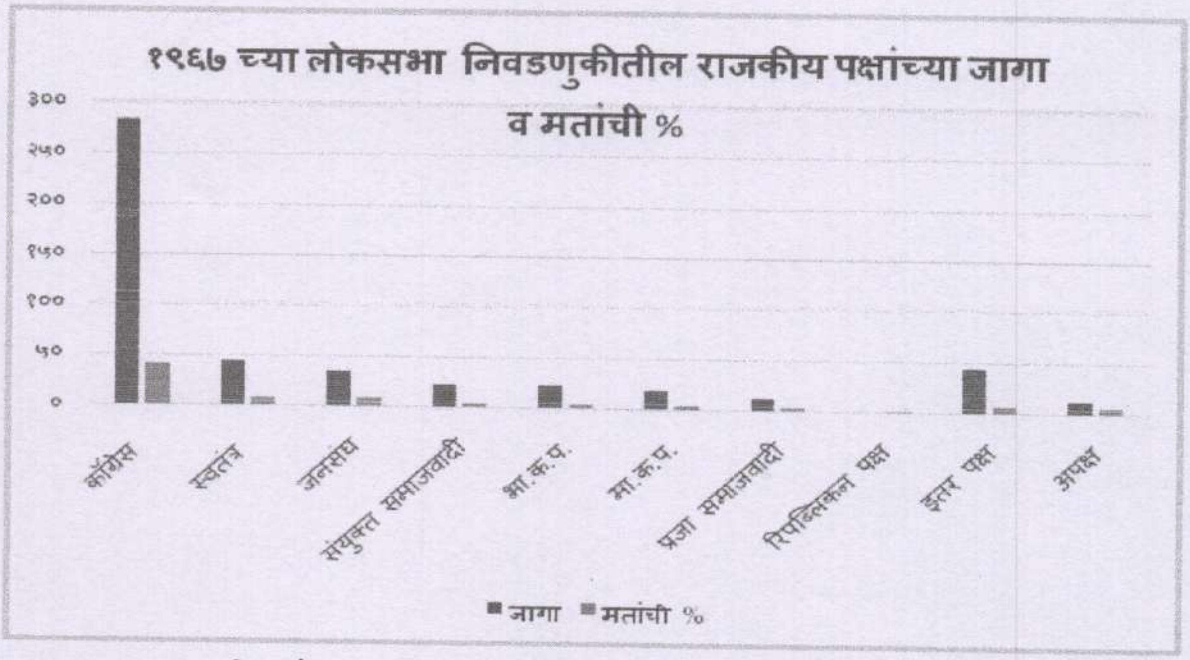

2. 1967 ची लोकसभा निवडणूक आणि महाराष्ट्र राज्य :–

राष्ट्रीय पातळीवर कॉंग्रेस पक्षास अपेक्षित यश मिळाले नसले तरी आणि कॉंग्रेस अंतर्गत दुफळी निर्माण झाली असली तरी. राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणाचा व घडामोडींचा परिणाम महाराष्ट्रात फारसा पडला नसल्याचे निवडणूक निकालांवरून दिसून आले. यशवंतराव चव्हाण यांच्या 'बेरजेच्या राजकारणाच्या 'प्रारूपामुळे महाराष्ट्रात पुन्हा एकदा कॉंग्रेस पक्षास यश मिळाले. या निवडणुकीत महाराष्ट्रात लोकसभेच्या एकूण 45 जागा होत्या. त्यापैकी कॉंग्रेसला 37 जागा व 48.5% मते मिळाली. प्रजा समाजवादी पक्षास 1 जागा व 2.6% मते तर संयुक्त समाजवादी पक्षास 2 जागा व 3.7% मते मिळाली. भा. क. प. 2 जागा व 5.1% मते तर शे . का. प. ला 2 जागा व 7.5% मते मिळाली तर 1 जागेवर अपक्ष उमेदवार विजयी झाला.

1967 ची लोकसभा निवडणूक महाराष्ट्रातील पक्षीय बलाबल दर्शविणारा तक्ता 2.1

पक्ष	जागा
कॉं ग्रेस	३७
प्रजा समाजवादी	१
संयुक्तसमाजवादी	२
भा.क.प.	२
शे. .का .प.	२
अपक्ष	१

(स्त्रोत : भारत निवडणूक आयोग लोकसभा निवडणूक अहवाल 1967)

तक्ता क्र. २.२

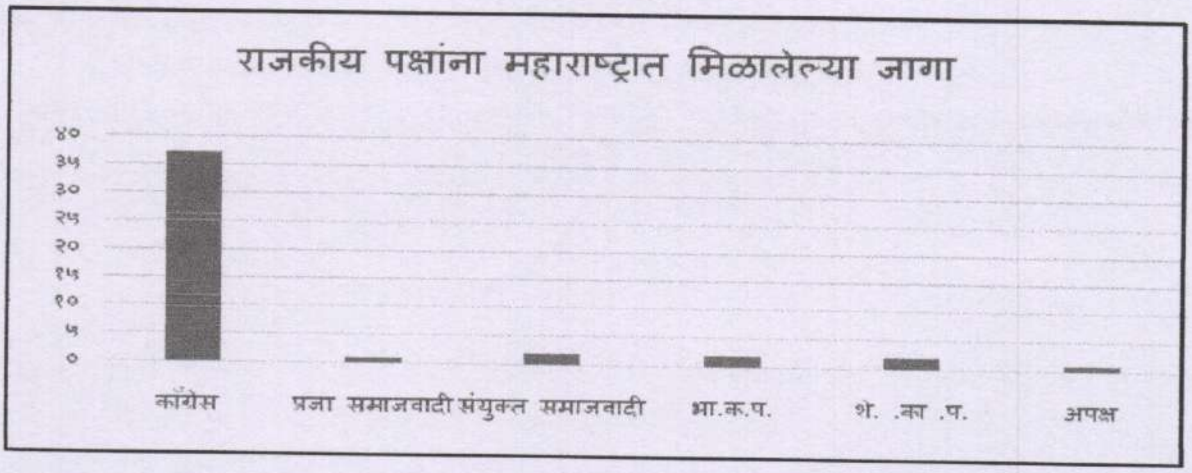

सारांश :–

1952 ते 1962 या काळातील निवडणुकांचा विचार करता कॉग्रेस पक्षाला विरोध करणारा एकही मोठा प्रभावी पक्ष निर्माण झाला नाही. आणि जे काही पक्ष होते ते केवळ आपले अस्तित्व टिकवून कॉग्रेसला विरोध करत होते. मात्र या कालखंडात कॉग्रेस पक्षांत अंतर्गत संघर्ष व मतभेद झाले नाहीत परंतु 1967 पासून कॉग्रेस पक्षाच्या प्रभावाला थोडी उतरती कळा लागली 1967 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत कॉग्रेस पक्षाला बहुमत मिळाले परंतु तिच्या लोकसभेच्या प्रतिनिधी संख्येत मात्र घट झाली.

1967 पासून कॉग्रेस पक्षात मतभेदाचे राजकारण सुरु झाले पुढे ते अधिकच विकोपाला जात गेले व त्यातूनच कॉग्रेस पक्षात अधिकाधिक फुट पडत गेली असे असले तरी महाराष्ट्र राज्य मात्र कॉग्रेससोबत भक्कमपणे उभे राहिल्याचे निवडणूक निकालांवरून दिसून येते.

1967 च्या सार्वत्रिक निवडणुका म्हणजे स्वातंर्त्योत्तर भारतीय राजकारणातील एक अत्यंत महत्वाचा टप्पा होय. 1967 पर्यंत कॉग्रेस एक छत्री अंमल होता. मात्र या निवडणुकीतून पहिल्यांदाच मोठा हादरा कॉग्रेसला बसला 8 राज्याच्या विधानसभेत कॉग्रेस बहुमत गमावून बसले.

संदर्भ सूची :

1. भोळे भा. ल., 2003, भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
2. करडेकर अनिल, 2014, महाराष्ट्ररू निवडणुका आणि निकाल, विद्या प्रकाशन नागपूर.
3. पळशीकर सुहास, सुहास कुलकर्णी (संपा), 2011, सत्ता संघर्ष, समकालीन प्रकाशन, पुणे.
4. पळशीकर सुहास, 2017, भारतीय राजकारणाचा ताळेबंद, साधना प्रकाशन, पुणे.
5. विसावे विलास, 2016, भारतातील घटनात्मक आणि राजकीय प्रक्रिया, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव.

Alutt./Kotharale

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-7

INTERNATIONAL JOURNAL of ADVANCE and APPLIED RESEARCH

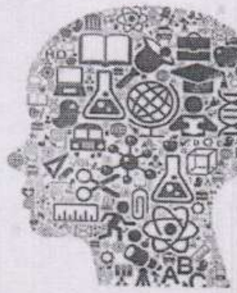

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

Scanned by TapScanner

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed Bi-Monthly
ISSN – 2347-7075
Impact Factor –7.328
Vol.2 Issue.7 Mar - Apr 2022

जागतिकीकरण आणि ग्रामीण साहित्य प्रवाह

प्रा.आल्हाट श्रीकांत गोपीनाथ[1], प्रा.कोठावळे लक्ष्मण भिकाजी[2]
[1]मराठी विभाग प्रमुख, श्रीढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर, ता.पारनेर, जि.अ.नगर.
ईमेल-shrialhat@gmail.com
[2]सहायक प्राध्यापक,श्रीढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर, ता.पारनेर, जि.अ.नगर.
ई मेल- laxmankothawale01@gmail.com

जागतिकीकरण म्हणजे काय:

स्थानिक वस्तूंची किंवा घडामोडींची जागतिक स्तरावर स्थानांतरणाची प्रक्रिया. ह्या संज्ञेचा उपयोग बहुधा आर्थिक जागतिकीकरणाच्या संदर्भात केला जातो. जागतिकीकरण म्हणजे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे जगाच्या अर्थव्यवस्थेबरोबर एकत्रीकरण करणे.

जागतिकीकरण म्हणजे.

१) ज्या ठिकाणी स्वस्त आणि रास्त कच्चा माल आणि इतर स्रोत उपलब्ध असतील , अशा जगातील कोणत्याही ठिकाणी उत्पादन घेणे .
२) जगातील कोणत्याही कोपऱ्यापर्यंत वस्तू आणि सेवा पुरविणे , संपूर्ण जग हीच बाजारपेठ असणे .
३)देशाच्या बृहतलक्षी घटकांपैकी 'परकीय क्षेत्र हे सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र असणे .

जागतिकीकरणाच्या व्याख्या:

१. हेराड, टाथेल आणि रॉवर्ट: "जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे एका काल्पनिक विश्व अर्थ व्यवस्थेकडे होणारे संक्रमण दर्शवणारी संकल्पना आहे."

२. एडवर्ड हार्मन: "जागतिकीकरण ही सीमापार उत्पादने, भांडवल सेवा आणि आर्थिक क्रिया प्रक्रियांच्या वाढत्या प्रवाहाला लक्ष करणारी प्रक्रिया आहे".

३. वायलिस आणि स्मिथ: - "जगाच्या विविध भौगोलिक क्षेत्रात राहणा-या लोकांमध्य वाढते सामाजिक, आर्थिक, औद्योगिक व्यापारी, सांस्कृतिक संबंध दर्शविणारी व्यापक प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय."

४. कॉक्स आणि कॉटन: "जागतिक भांडवलशाही मधुन निर्माण झालेल्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या, संस्था यांचा प्रभाव असणारी, आंतरराष्ट्रीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत राष्ट्राची भूमिका मर्यादित करणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.'

५. स्मिथ: "आंतरराष्ट्रीय आणि सर्वांसाठी स्वातंत्र्य या मूल्यांचा समावेश असणारी आणि मुक्त व्यापार आणि अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळून देणारी सर्वसमावेशक प्रक्रिया आहे."[3]

६. जागतिक बँक: जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याची प्रक्रिया होय.

जागतिकीकरणाची संकल्पना समजून घेतल्यानंतर आपणाला जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्यामधील ग्रामीण साहित्य यांचा परस्परांवर झालेला परिणाम समजून घेता येईल. तत्पूर्वी अगोदर ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना समजून घ्यावी लागेल.

ग्रामीण साहित्य संकल्पना व स्वरूप: १९६० नंतर मराठी साहित्यात जे अनेक प्रवाह(दलित, स्त्रीवादी, आदिवासी वगैरे) निर्माण झाले त्यात ग्रामीण साहित्य हा एक महत्त्वाचा प्रवाह मानला जातो. ग्रामीण साहित्याने जीवनाचे नवे क्षेत्र आणि नवा आशय मराठी साहित्यातील वाचकांसाठी खुला करून दिलेला दिसतो. एका अर्थी मराठी साहित्याला समृद्ध करण्याचा प्रयत्न ग्रामीण साहित्याने केलेला दिसतो.

ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना समजून घेताना प्रथम ग्रामीण ही संकल्पना समजून घेणे महत्त्वाचे वाटते ग्रामीण या शब्दातून ग्राम- गाव खेडे इत्यादी गोष्टी लक्षात येतात. पूर्वी गाव हे गावगाड्यावर आधारलेले होते गावगाड्यांमध्ये अलुतेदार, बलुतेदार, दलित, फिरस्ते इ.चा समावेश होता. हे सर्वजण गावपातळीवर एकमेकांशी निगडित व परस्परांवर अवलंबून होते. शेती हा खेड्यातील मुख्य व्यवसाय होता. शेती हेच शेतकऱ्यांचे उत्पन्नाचे मुख्य साधन होते .शेती करणारा शेतकरी तर त्याला शेतीसाठी लागणारे औजारे आणि गृहोपयोगीयोगी वस्तू तयार करून देणारे सुतार, लोहार, चांभार, मांग, कुंभार, सोनार इ. जाती किंवा व्यावसायिक, सेवा पुरवणारे न्हावी, रामोशी, धोबी, कोळी, मनोरंजन करणारे जोशी, पिंगळा, वासुदेव इ. या सर्वांना ग्रामीण जीवनामध्ये महत्त्वाचे स्थान होते. शेतकऱ्याकडे शेतीतून उत्पन्न आल्यावर तो त्यातून विशिष्ट हिस्सा किंवा वाटा या सर्व घटकांना देत असायचा, त्यालाच "बलुते" असे म्हटले जात. कामाचा किंवा श्रमाचा मोबदला म्हणून बलुते दिले जात होते. या बलुत्यावर या जाती आणि व्यावसायिकांचा उदरनिर्वाह चालायचा. अशाप्रकारे ग्रामीण म्हणजे गावामधील आणि ग्रामीण जीवन म्हणजे या लोकांचे खेड्यातील रूढी-परंपरा लोकश्रद्धा यातून सण, उत्सव, जत्रा, नवस-सायास, लग्नसमारंभ इत्यादींचा समावेश होत होता, तसेच ग्रामीण संकल्पनेमध्ये नद्या- नाले, विहिरी, झाडे-झुडपे, विविध पिके, माणूस, माणसांचे स्वभाव, गुरं-ढोरं, बकऱ्या, कोंबड्या, गाढव, कुत्रे ,किडे, मुंग्या, पशु,पक्षी, साप, गांडूळ या सर्वांनाच महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रामीण जीवनामधील वरील सर्वच घटक साहित्यामध्ये म्हणजे कथा, कादंबरी, कविता यांच्या रूपाने प्रतिबिंबित झालेले दिसतात.

कालांतराने ग्रामीण जीवनामध्ये बदलत्या काळानुसार विविध परिवर्तने घडून आली. स्वातंत्र्योत्तर काळात बलुतेदारी व्यवस्था मागे पडली लोकशाही व्यवस्थेचा स्वीकार, शिक्षणाचा प्रसार, यंत्र युगाचे आगमन आणि औद्योगिकीकरण यामुळे गावपातळीवरील व्यवसायिक बलुतेदारांचे धंदे डबघाईला आले, बेरोजगारी आली, दुष्काळामुळे शेतीत पिकेनासे झाले. शेतकऱ्यांमध्ये दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा वाढला, खेड्यातून शहराकडे स्थलांतर होऊ लागले ,पुढे जागतिकीकरणानंतर शेतकऱ्यांचे दुःख वाढत गेले, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या सुरू झाल्या, त्या वाढू लागल्या ,खेड्यातल्या

शेतकऱ्यांना शोषणाची जाणीव व्हायला लागली. याला जबाबदार घटकांचा ते शोध घेऊ लागले ,शेतकऱ्यांच्या मनात संघर्षाची, विद्रोहाची भावना निर्माण होऊ लागली आणि मग ही संघर्षाची आणि विद्रोहाची भावना ग्रामीण साहित्या मधून उमटू लागलेली दिसते.

अशा प्रकारे ग्रामीण साहित्याचा एकूण विचार केल्यावर आपल्याला ग्रामीण साहित्यामधील कथा, कादंबरी, कविता आणि नाटक या विविध साहित्य प्रकारांच्या अनुषगाने ग्रामीण साहित्याचा प्रकर्षाने विचार करता येईल.

ग्रामीण कथा साहित्य प्रवाह:- मराठी कथेचा विचार करत असताना जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या जटील, भयावह समस्यांना दुर्लक्षून चालत नाही. जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाज-सांस्कृतिक प्रारुपात मूलगामी बदल झाले. बाजार आणि वस्तूकरणाला महत्व प्राप्त झाले. शोषणाच्या नव्या शृंखला तयार झाल्या. जागतिकीकरणातून आकाराला आलेल्या नवभांडवलदार रचनेचे ध्रुवीकरण झाले. शोषित, कष्टकरी, शेतकरी वर्ग यामध्ये भरडला गेला. ग्रामीण आणि नागर जीवनाच्या सीमारेषा धूसर झाल्या. नवे पेच निर्माण झाले. महानगरातील कष्टकरी सामान्य माणसाचा या आक्रमणासमोर निभाव लागला नाही.

१९६०नंतरच्या काळात वास्तवचित्रण मराठी कथेच्या केंद्रस्थानी आले. मात्र वास्तवाच्या एकरेषीय आकलनामुळे व्यामिश्रतेकडे तिचे दुर्लक्ष झाले. केवळ भरगच्च वास्तव तपशील देऊन कथानकाची लांबण लावल्याने कथेच्या रुपबंधाकडे कमालीचे दुर्लक्ष झाले. या काळामध्ये कथा या वाङ्मयप्रकारात ज्यांनी मूलभूत भर घातली त्यामध्ये व्यंकटेश माडगूळकर, बाबुराव बागुल, चारुता सागर, श्री. ए. कुलकर्णी, भाऊ पाध्ये, दिलीप चित्रे, विलास सारंग, भास्कर चंदनशिव, श्याम मनोहर, रंगनाथ पठारे, भारत सासणे, राजन गवस, कमल देसाई, गौरी देशपांडे आणि सानिया यांचा समावेश होतो. या लेखकांनी कथेच्या रुपघडणीत महत्वाची भूमिका बजावली. यातील काही लेखकांनी १९९०नंतरही सकस अशी कथा लिहिली आहे.

१९९० नंतरच्या मराठी कथेत जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या जटील, भयावह समस्यांना दुर्लक्षून चालत नाही. जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाज-सांस्कृतिक प्रारुपात मूलगामी बदल झाले. बाजार आणि वस्तूकरणाला महत्त्व प्राप्त झाले. शोषणाच्या नव्या शृंखला तयार झाल्या. जागतिकीकरणातून आकाराला आलेल्या नवभांडवलदार रचनेचे ध्रुवीकरण झाले. शोषित, कष्टकरी, शेतकरी वर्ग यामध्ये भरडला गेला. ग्रामीण आणि नागर जीवनाच्या सीमारेषा धूसर झाल्या. नवे पेच निर्माण झाले. महानगरातील कष्टकरी सामान्य माणसाचा या आक्रमणासमोर आजची कथा जीवनानुभवाची विविध क्षेत्रे धुंडाळत आहे. जयंत पवार, समर खडस, नीरजा, आसाराम लोमटे, सतीश तांबे, किरण गुरव, किरण येले, बालाजी सुतार, प्रज्ञा सबदेव, विवेक कुडू, प्रज्ञा दया पवार, मनस्विनी लता रवींद्र या कथाकारांनी मराठी कथेला नवे परिमाण प्राप्त करून दिले आहे. सर्वसामान्य माणसाचे जगणे केंद्रवर्ती ठेवत त्याच्या जगण्यातील विविध परिमितीचे, सूक्ष्म कंगोऱ्यांचे अनेकपदरी दर्शन त्यांनी घडविलेले आहे. या लेखकांनी कथेविषयीच्या पूर्वसमजुतींना ओलांडत नवी जाण प्रस्तुत केली आहे. त्यांचे कथालेखनही अधिकतर दीर्घत्वाकडे झुकणारे आहे. दीर्घकथेचा रुपबंध स्वीकारल्याने त्यांना वर्तमानातील गुंतागुंत, जटिलता कवेत घेता आली आहे. एकापेक्षा अधिक पात्रे केंद्रस्थानी ठेवत वेगवेगळे आवाज पृष्ठस्तरावर आणणे शक्य झालेले आहे.

अशा अनेक आवाजीपणामुळे दीर्घकथेचा स्वतंत्र बाज, आविष्काराची निराळी रीत विकसित झाली आहे. अपेक्षित परिणामासाठी कथेची ही घडण फायदेशीर ठरली आहे. नेमाडे यांची कथेविषयीची विधाने सकारात्मक अर्थाने आजच्या मराठी कथेला बळ पुरवणारी ठरली आहेत. छोटी, एकसुरी, गौण म्हणून स्थिरावलेल्या या वाङ्मयप्रकारात नजीकच्या काळात फार मोठे बदल झाले. या काळातील कथालेखक बहुविध आशयसूत्रे, त्यातील अंतर्विरोध नेमकेपणाने मांडत कथालेखनाचे एक नवे रचित साकारत आहेत. वरवरचे पृष्ठस्तरीय वास्तव मांडण्यापेक्षा खोलवरचे सूचन करण्याकडे त्यांचा कल आहे. धर्म, जात, लिंग, प्रदेश अशा अस्मिताकेंद्री गोष्टींची दाट छाया पसरलेल्या आजच्या काळाची वस्तुनिष्ठ चिकित्सा करण्याचे काम या लेखकांनी केलेले आहे. शोषित, वंचित, कष्टकरी वर्ग सातत्याने त्यांच्या कथेतून अवतीर्ण झालेला आहे. स्त्री-पुरुष संबंधाकडेही बदलत्या कालभानाच्या आणि मूल्यभानाच्या परिप्रेक्षातून त्यांनी लिहिले आहे.

या काळाचे समर्थ कथाकार म्हणून जयंत पवार यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. मराठी कथेच्या कक्षा रुंदावण्यामध्ये त्यांचे योगदान मोलाचे आहे. महानगरातील पालटलेल्या स्थितीगतीचा, सामान्य माणसाच्या विस्थापनाचा, कष्टकरी कामगारांच्या समूह मानसिकतेचा ठाव त्यांची कथा घेते. वास्तव आणि कल्पिताचा खेळ उभा करत पृष्ठस्तरीय अनुभवद्रव्याचे अनेक कंगोरे त्यांनी उजागर केलेले आहेत. रहस्यकथेच्या तंत्राचा अभिनव वापर त्यांनी केला. इतिहासाचे, पुराणांचे पुनर्वाचन केले. अनेकांच्या दृष्टीतून कथा रचली. कोणत्या पात्राच्या कथनातून आपण सत्यापर्यंत पोहोचू यासंबंधीच्या शक्यता तपासल्या. कथनाचे सातत्याने प्रयोग केले. यामुळे त्यांना एकापेक्षा जास्त पात्रांचे जीवनानुभव कथेच्या कवेत घेता आले. या वैविध्यामुळे त्यांची कथा बहुपदरी झाली. समर खडस यांची कथा ही महानगरीय अवकाशासंदर्भात असली तरी ती स्त्री-पुरुष संबंध, राजकारण, हिंसा, क्रौर्याचे विदारक दर्शन घडविते. आपल्या कथांच्या शेवटी ज्या सत्याकडे ते नेतात, ते क्रौर्याने भारलेले असते. त्यांच्या कथेतील मानवी हिंस्र दर्शनाने रूढ वाचकाला असांकेतिकतेचे धक्के बसतात. अतिशय प्रवाही, उत्कंठावर्धक आणि बेधडक शैलीत त्यांनी समकालीन समाजवास्तवाची केलेली चिकित्सा ही समाजचिकित्सेचा नमुनादर्श आहे.

आसाराम लोमटे आणि किरण गुरव यांसारखे कथाकार गावपरिसरातील बदलाची चित्रे वेगळ्या संवेदनदृष्टीतून चित्रित करत आहेत. भाबडी स्मरणरंजकता, रंजकता, प्रादेशिकता अशा सापळ्यात अडकलेल्या ग्रामीण कथेला समष्टीच्या, जीवनदर्शनाच्या पातळीवर नेण्याचे काम या कथाकारांनी केले. आसाराम लोमटे यांच्या कथासृष्टीत काळबदलाचे मूल्यात्म भान आहे. दोन पिढ्यांमधील अंतर, गतिमान विकास आणि मूल्यऱ्हास यामधील ताणतणाव त्यांच्या कथेत आहेत. शेतकरी आंदोलने, शेतीसमोरील आव्हाने, गावगाड्यातील प्रभुत्वसंबंध, अवर्षणग्रस्तता, स्त्रीशोषण, राजकारण अशा अनेक प्रश्नांना पृष्ठस्तरावर आणत त्यामागील कार्यरत व्यवस्थांची चिकित्सा करण्याचे काम त्यांची कथा करते. ग्रामीण बोलीतील ओघवत्या निवेदनशैलीतून सजीव असे कथाशिल्प त्यांनी घडविले आहे. मुख्य कथानकास समांतर उपकथानकांच्या सांधणीमुळे त्यांच्या कथेला अनेक अर्थस्तर प्राप्त झाले.

आल्हाट श्रीकांत गोपीनाथ, प्रा.कोठावळे लक्ष्मण भिकाजी

किरण गुरव यांनी आपल्या कथेत बाईपणाच्या दुःखाच्या अनेकमीती साकारल्या आहेत. गावगाड्यातील बाईच्या मनोव्यापाराची सूक्ष्म निरीक्षणे नोंदवली आहेत. तसेच नवशिक्षित तरुणांच्या धडपडीचे, बेकारीचे प्रभावी चित्रण त्यांच्या कथेत आहे. नोकरी अभावी छोटे व्यवसाय सुरू करणाऱ्या तरुणांच्या स्वप्नाकांक्षा नवभांडवली जगाच्या आक्रमणात धुळीस मिळतात. या तरुणांच्या शिकण्याच्या, संघर्षाच्या, स्थित्यंतराच्या अनेक कहाण्या गुरव यांनी साकारल्या आहेत. भौतिक अवकाशाच्या शिरकावामुळे ग्राम अवकाशाचा बदललेला चेहराही त्यांनी ताण्याबाण्यासह साकारलेला आहे. अलंकृत भाषेचा वापर करूनही त्यांच्या भाषेतील नैसर्गिक सहजता कुठेही उसवत नाही. किरण येले यांनी 'मोराची बायको आणि तिसरा डुळा' या संग्रहातून स्त्री-पुरुष नातेसंबंधाच्या विविध परी शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्त्री-पुरुष संबंधातील कुतूहलजन्य, नाजूक प्रश्नांना त्यांनी कथारचनेच्या केंद्रस्थानी आणले आहे. महानगरीय जगण्यातील गुंते, ताणेबाणे, अस्वस्थता, तगमग आणि या सर्वाला वेढून येणाऱ्या लिंगभावाचे वेगळे असे विश्व येले यांच्या कथेत आहे. त्यांची कथा पिचलेल्या, दबलेल्या लोकांच्या वेदनेलाही मुखर करते. अतिशय काव्यात्म, संवादी शैलीतून त्यांनी अनुभवद्रव्याला सुसंघटित आकार दिला आहे.

नीरजा, प्रज्ञा दया पवार, मनस्विनी लता रवींद्र या समकाळातील महत्वाच्या कथालेखिकांनी स्त्री-पुरुष नातेसंबंधातील विविध आयामांचा धांडोळा घेतला. एकाकीपण, तुटलेपण, हतबलता, प्रेम, वासना, भय, मृत्यू, कोंडमारा, लिंगभेद याविषयीचे प्रखर भान त्यांच्या कथांमधून अभिव्यक्त झाले आहे. लिंगभावाची केलेली मांडणी पारंपरिकतेपेक्षा वेगळी आहे. अनुभवद्रव्याला तितक्याच ताकदीने पेलणारी काहीशी असांकेतिक भाषा या लेखिकांनी योजलेली आहे. याशिवाय आजच्या काळात प्रणव सखदेव, बालाजी सुतार, विवेक कुडू यांनीही महत्त्वाची अशी कथा लिहिली आहे. आधुनिकोत्तर जाणिवांची संवेदनचित्रे त्यांच्या कथेत आहेत.

एकंदरीत जागतिकीकरणातील आजची मराठी कथा अनेक सर्जक शक्यता आजमावत आहे. या काळातील कथालेखकांनी प्रचलित संकेतव्यूह झुगारत कथेची संरचना अधिक प्रसरणशील केली आहे. आधीच्या कथेपेक्षा आशय आविष्काराची धाटणी निराळी आहे. या कथाकारांनी मानवी जगण्यातील अंधाऱ्या कोपऱ्यांना उजागर केले. कल्पिताचा सजगपणे वापर केला. वास्तवाचे बहुमुखीपण अधोरेखित करण्यासाठी कथनाच्या विविध पद्धती अवलंबल्या. या काळातील कथेची भाषा चिंतनशीलतेकडे, वैचारिकतेकडे झुकत असली तरी तिच्यातील दृश्यात्मकताही तितकीच प्रभावी आहे. आशय आणि भाषेचे अनोन्य नाते या कथांमध्ये पाहायला मिळते. कथा हा दुय्यम नाही तर महत्त्वाचा वाङ्यप्रकार आहे, एवढी आश्वासकता या काळातील कथेने नक्कीच निर्माण केली आहे. कथा या साहित्यप्रकाराकडे सांस्कृतिक राजकारण तसेच कथाकारांच्या आक्रसदृष्टीमुळे प्राप्त झालेल्या मर्यादांना उल्लंघून नवी कथा हे कथाकार घडवीत आहेत, हे मराठी कथेचे सुचिन्हच म्हणावे लागेल.

ग्रामीण कादंबरी साहित्य प्रवाह:

सर्वसाधारणपणे १९६० नंतर खुल्या अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली त्याचा प्रतिकूल परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झाला. जागतिकीकरणाच्या जीवघेण्या स्पर्धेत सर्वसामान्य माणूस मागे पडला, बेकारी वाढली, त्यामुळे श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत गेला आणि गरीब आणखीनच गरीब झाला. जागतिकीकरणातील वाढत्या स्पर्धेमुळे ग्रामीण भागातील माणूस अधिकाधिक उघडा नागडा होत गेला त्याची ससेहोलपट होऊ लागली या सर्वांचे चित्रण मराठी कादंबरीत केले गेले आहे. भांडवलदार वर्गाने खानउद्योग, अणुप्रकल्प, रासायनिक प्रकल्प ग्रामीण भागात सुरू केल्यामुळे आणि सेझ सारखे कायदे लागू झाल्यामुळे जंगले तोडली जाऊ लागली. प्रकल्प निर्मितीमुळे खेड्यातील भूमिपुत्रांवर विस्थापित होण्याचे संकट ओढवले गेले. अनेक शेतकऱ्यांच्या शेत जमिनी, राहती घरे धरणाच्या पाण्याखाली गडब झाली, त्यामुळे लोकांचे स्थलांतर होऊ लागले. श्रीराम कामत यांच्या "भिरमाचा डोंगर" या कादंबरी मधून भांडवलदारांनी कोकणातील डोंगरचे डोंगर विकत घेऊन खान उद्योग उभारले त्याला दाजींना नाबर कसा विरोध करतो याची कथा या कादंबरीत आली आहे. या कादंबरीत भांडवलदारांच्या पुढे तो अयशस्वी झाल्याचे पहावयास मिळते. शंकर सखाराम यांच्या "एस.ई.झेड" या कादंबरी मधून सेझवर भाष्य आले आहे. या कादंबरीत शेतीचे दुष्परिणाम वाचायला मिळतात. बा. सी. मर्ढेकर यांनी "पाणी" या कादंबरी मधून आपली जमीन, आपले गाव उद्ध्वस्त करून उभे राहणारे सर्व सोयींनीयुक्त विजेचे काम आपले नाही असे वाटणाऱ्या समूह मनाचे चित्रण केले आहे. अनंत मनोहर यांनी "पैलतीर" कादंबरी मधून धरणामुळे उठलेल्या आनंदवली गावाची कथा मांडली आहे. "झाडाझडती" या कादंबरीमुळे प्रकाशझोतात आलेले कादंबरीकार विश्वास पाटील यांनी धरणग्रस्तांच्या वेदना, व्यथा, संघर्ष यावर एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. जागतिकीकरणाचा समग्र जीवनावर प्रभाव पडत असतानाच शेतकऱ्यांचे पुढारी श्री शरद जोशी भारत आणि इंडिया चा फरक समजावून सांगू लागले. त्याचप्रमाणे ग्रामीण साहित्य लिहिणाऱ्या लेखकांनाही त्यांनी ग्रामीण वास्तव लिखाण करण्याचे आवाहन केले. त्यांच्या या आवाहनाला मराठी लेखकांनी ही चांगलीच दाद दिली आणि खऱ्या अर्थाने ग्रामीण वास्तव जीवन चित्रण साहित्यात येऊ लागलं. सदानंद देशमुख यांची "बारोमास" कादंबरी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा प्रश्न मांडू लागली. बाबाराव मुसळे यांची "हाल्या हाल्या दुधू दे" ही कादंबरी कर्जबाजारीपणामुळे ज्ञानबा च्या जीवनाची झालेली शोकांतिका मांडू लागली. प्रतिमा इंगोले यांच्या "बुढाई" या कादंबरीमध्ये गाव सोडून स्थलांतरित होणाऱ्या शेतकऱ्यांचा विषय मांडू लागली. सुरेंद्र पाटील यांनी त्यांच्या "चिखलवाटा" या कादंबरी मधून एका शेतकरी कुटुंबाचे कथानक वर्णन केले आहे. एकूणच जागतिकीकरणामुळे खेडेगावच्या जीवनापर्यंत झपाट्याने राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक बदल घडून आलेले आहेत. शेत, जीवन जगण्याची पद्धत, समाजकारणातून राजकारण, आधुनिकता या सर्व बाबी जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून बदलल्या याचाच प्रत्येय मराठी साहित्यातील ग्रामीण कादंबऱ्यांमधून प्रकर्षाने येतो.

ग्रामीण कविता साहित्य प्रवाह:

जागतिकीकरणामुळे समाज जीवनात प्रचंड बदल घडून आले आज जागतिकीकरणाची संकल्पना रुजून चार दशके उलटून गेली आहेत. या प्रक्रियेचे परिणाम ग्रामीण कवितांमधून स्पष्टपणे उमटलेले दिसतात. बाजारु संस्कृती, व्यक्तीला आलेले ग्राहकाचे, स्वरूप वाढता चंगळवाद, भोगवाद,आत्मकेंद्रितता व्यक्तीची हरवलेली सांस्कृतिक ओळख, माध्यम क्रांती, माहितीचा विस्फोट, नव भांडवलशाहीतून आलेली असुरक्षितता,

...राजकारणातील प्राबल्य, दहशतवाद, सामान्य माणसांचे मुळापासून तुटून जाणे, जीवनमूल्यांची पडझड इत्यादींचे प्रतिबिंब कवितांमधून ...लेले दिसते.

...माणूस स्वतःला, आपल्या माणसांना त्याच्या भावनांना, दुसऱ्याप्रती आपणजे देणे लागतो त्या सामाजिकतेला विसरत कसा चालला आहे याचे ... अजय कांडकर यांनी आपल्या कवितेमधून केले आहे -काजे साधा शब्दही बोलत नाहीत, गरिबांची ते ई-मेल धाडतात, मित्रांना का एक ... देऊ शकत नाहीत शेतकऱ्यांना. असे दुःख अजय कांडकर आपल्या कवितांमधून मांडतात. तुकाराम धांडे यांनी- दहा हजार एकर जमीन, ...माळ-टेकडी डोंगर-ओढा या सगळ्यां सहित ती जमीन,एका माणसाने विकत घेतली,आता तिठ भक्कम सिमेंटच्या कंपाउंडचं बांधकाम चालू ... या कवितेच्या ओळी मधून ग्रामीण माणसांच्या हतबलतेचा फायदा घेऊन अनेक खेड्यांमध्ये भांडवलदारांनी आपले वर्चस्व प्रस्थापित करायला ...करी केली आहे याचे वर्णन केलेले दिसते. त्याप्रमाणे कवी एकनाथ पाटील आपल्या कवितेतून- अरे जागतिकीकरणाच्या लाटेत सगळ्यांचंच ... होणार आहे, तुझा तुकाराम जागतिक बाजारात पोचणार आहे, तुझ्या शेताचं सेझमध्ये रूपांतर होणार आहे. जागतिकीकरण ग्रामीण ...पर्यंत पोहोचल्यामुळे त्याचा परिणाम शेती माती वर होत आहे असे कवितेतून सांगतात. जागतिकीकरणाच्या करारांविषयी ग्रामीण लेखक सदानंद ... आपल्या कवितेतून म्हणतात की- हा गॅट करार म्हणजे काय असते बाबा?, अन जागतिकीकरणाचं वारं कसं आस्तं?, कसा वास येतो त्या ...ल्याला बलडाखालच्या पादीसारखा, का कणग्यात बुडी लागल्या आंबूस गव्हा सारखा. एकूणच वरील सर्वच कवींनी आणि मराठी साहित्यातील ...इतर बऱ्याच ग्रामीण कवींनी जागतिकीकरणाचे परिणाम आपल्या कवितांमधून रेखाटलेले दिसतात.

ग्रामीण नाटक साहित्य प्रवाह:

जागतिकीकरणात साहित्य लेखनामध्ये इतर साहित्य प्रकारांमध्ये बदल होत गेलेला दिसतो त्याप्रमाणे नाटक या साहित्य प्रकारातील ...मध्ये ही बदल किंवा परिवर्तन झालेली दिसते नाटककारांची एक नवी पिढी रंगभूमीला उपलब्ध झाली या पिढीतील नाटककारांनी रंगभूमीच्या ...कालाला मोलाचे स्थान प्राप्त करून दिले १९६० ते १९८० च्या दोन दशकांच्या कालखंडात नाटक आणि रंगभूमीच्या संदर्भात बरीच घडामोड ...झाली आहे. संख्यात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन्ही स्तरावरचा आलेख सर्वलक्षि बनला. भिन्नभिन्न नाटककारांच्या नवनवीन नाट्य कृतींनी अनेक ...प्रयोग मांडले. जसा नाटककारांचा नवा वर्ग निर्माण झाला तसाच प्रयोगकर्त्यांचाही नवा वर्ग निर्माण झाला. नवनवीन नाट्यसंस्था कार्यरत झाल्या. नवा ...जाणता प्रेक्षकवर्ग निर्माण होऊ लागला. रंगभूमीचे वातावरण चैतन्यदायी बनले.परंतु असे असले तरीही ग्रामीण नाट्य निर्मितीचा विचार केला तर ...ग्रामीण जीवनावर आधारित आणि ग्रामीण भागातील समस्यांची माडणी करणारी नाटके मात्र फार कमी प्रमाणात लिहिले गेली असे वाटते. ...यांनी "तू वेडा कुंभार" या नाटकामधून ग्रामीण समाजातील जुन्या नव्या मूल्यांचा संघर्ष मांडलेला आहे. त्याप्रमाणे ... यांचे "पवनाकाठचा धोंडी", ग. ल. ठोकळ यांचे "कशासाठी पोटासाठी", श्री. ना. पेंडसे यांचे "गारंबीचा बापू", मधु मंगेश कर्णिक यांचे "...", ... शेटे यांचे "अंगार", रा. रं. बोराडे यांचे "पिकलं पान", "विहीर", "आमदार सौभाग्यवती" या नाटकांची निर्मिती झालेली दिसते. या ... नाटकांची निर्मिती जरी कमी असली तरी नाटकाच्या इतर प्रकारांच्या माध्यमातून मात्र जागतिकीकरणानंतर चे मानवी जीवन फार प्रभावीपणे ...पणे मांडले आहे हे आपणास विसरून चालणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ:

1 जागतिकीकरण समाज आणि मराठी साहित्य (संपादक रविंद्र शोभणे)

2 जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावरील प्रभाव (डॉ. वासुदेव वळे)

3 जागतिकीकरणानंतरचे मराठी साहित्य (डॉ. प्रल्हाद लुलेकर गौरव ग्रंथ, संपादक नागनाथ कोतापल्ले, दत्ता भगत

4 साहित्य संस्कृती आणि जागतिकीकरण (डॉ .भालचंद्र नेमाडे)

5 ...प्रातील विस्थापित आणि मराठी कादंबरी (संजय नगरकर)

6 जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य (शरद गायकवाड)

21-22

Platinum Jubilee of Indian Independence: Relevance of Gandhian Ideology

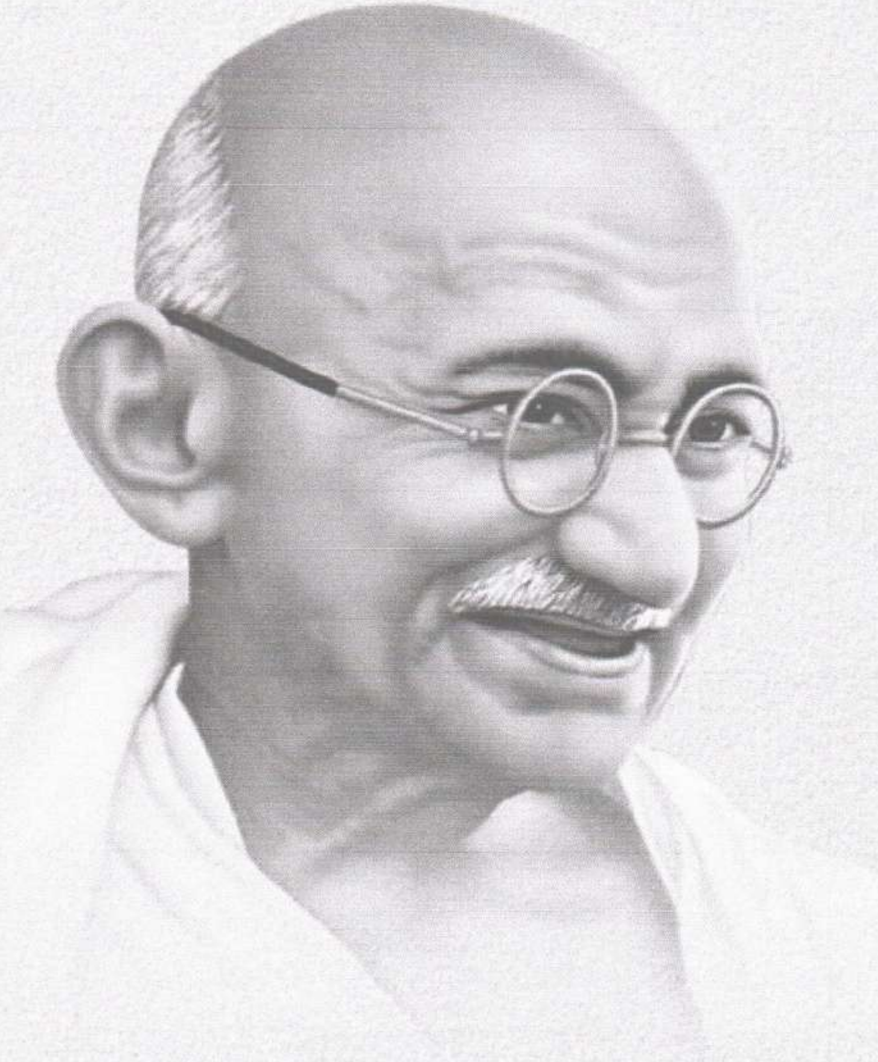

Dr. Pragati B. Marakwar

(Chief Editor)

Head, Dept. of History, L.V.H. ASC College, Panchavati, Nashik

Sanyog Publication

ISBN : 978-81-949467-0-0

Platinum Jubilee of Indian Independence: Relevance of Gandhian Ideology

Dr. Pragati B. Marakwar

(Chief Editor)

Head, Dept. of History, L.V.H. ASC College, Panchavati, Nashik

Editorial Board

Prof. Dr. Kisan M. Ambade
Chairman BOS in History, S.P.P.U., Pune – 07

Dr. Shraddha Neelesh Kumbhojkar
Head, Department of History, S.P.P.U., Pune 07

Dr. K. L. Giramkar
Member of BOS in History, S. P. P. U., Pune
(K. J. Somaiya College of ACS, Ahmednagar)

Dr. Devidas B. Waydande
Member of BOS in History, S. P. P. U., Pune
(Prof. and Head, M. S. Kakade College, Pune)

Dr. Rajendra P. Bhamare
Member of BOS in History, S. P. P. U., Pune &
Prin. SPH ASC College, Nampur

Prof. Dr. Lahu Gaikwad
Research Guide in History, S. P. P. U., Pune
(ACS College, Pune)

Dr. Rajendra N. Raskar
Member of BOS in History, S.P.P.U., Pune (Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Pune – 07)

Sanyog Publication

Title of the Book :

Platinum Jubilee of Indian Independence: Relevance of Gandhian Ideology
(Multilingual : English, Hindi, Marathi.)

Edition : 1 (November 2021)

Editor : Dr. Pragati B. Marakwar

Publishing Agency : Sanyog Publication

Flat 9, Laxmi Darshan Apartment, Near Rath Chakra, Beside Swami Samarth Kendra, Indira Nagar, Nashik-422009

Mo. 9881168509

E.mail. : sanyogpublication@gmail.com

Publisher : Dr. Yogesh Devidas Wankhede

Printers : Wankhede Enterprises, Indira Nagar, Nashik Mo. 8830638488

© Copyright : Dr. Pragati B. Marakwar

Price : 500/-

ISBN : 978-81-949467-0-0

Views and opinions expressed by the authors in the book are their own.

७

ग्राम स्वराज्य आणि महात्मा गांधीजीच्या विचारातील भारत

श्री. प्रकाश महादू गावित

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, श्री ढोकेश्वर कॉलेज टाकळी ढोकेश्वर, ता. पारनेर, जि. अहमदनगर

pkshgavit8@gmail.com मो. ८२७५५८३२७९

सारांश (Abstract):

महात्मा गांधींजी यांनी भारताला समृद्ध व स्वावलंबी बनविण्यासाठी राष्ट्रीय चळवळी बरोबर भारताच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी भारतीय ग्राम रचना कशी स्वयंपूर्ण असावी यासाठी आपले विचार मांडले आहेत. त्यांनी भारतीय ग्रामीण समाजाच्या समस्या व त्या समस्याचे निराकरण होण्यासाठी कोणत्या बाबी आवश्यक आहेत याचे विवेचन स्वराज्य संकल्पनेत मांडले आहेत.गाव अथवा खेडे स्वायत्त कसे व्हावे या विवेचानातूनच 'स्वराज्य' ही संकल्पना उदयास आली. ब्रिटीशांच्या राजकीय धोरणामुळे भारतीय ग्राम संरचनेची अंतर्गत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय घडी मोडकळीस होत चालली होती. 'स्वराज्य हे मुठभर लोकांच्या हातातील सत्ता नव्हे तर सर्वांना न्याय व सर्वांचे कल्याण करणारी व्यवस्था आहे'. हे ग्रामीण समाजाला ज्ञात होत नाही तो पर्यंत भारताची प्रगती नाही हे त्यांच्या विचारातून दिसून येते. गांधीजींच्या विचारातून स्पष्ट होते कि, ग्रामीण समाजात स्वतंत्रता, बंधुता, समता, धर्मनिरपेक्षता, मानवता, ही लोकशाहीची मुल्ये रुजवली गेली पाहिजेत. गांधीजीच्या ग्राम स्वराज्य या संकल्पनेचे प्रतिबिंब आज स्वातंत्र भारतात ग्रामसभेला दिलेल्या अधिकारातून पहावयास मिळते. गांधीजीची ग्रामीण स्वराज्याच्या संकल्पना ही जॉन रस्किनच्या 'अंत्योदय' या संकल्पनेसी साधर्म दिसून येते. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये महात्मा गांधीजीच्या 'ग्राम स्वराज्य' या संकल्पेनेचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना (Introduction):

महात्मा गांधीजींनी ग्राम स्वराज्य या संकल्पनेत ग्रामीण व्यवस्थेचे धोरण निर्मिती कश्या प्रकारे असावी. स्वावलंबी गाव ग्रामीण समाजाला कोणत्या प्रकारे सामावून घेईल याच्या परिणामाची कारणीमिमांसा केली आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण प्रत्येक घटकाला सामावून घेण्याविषयी विचार मांडले आहेत. गांधीजींची ही संकल्पना समकालीन ग्रामीण भारतात सामाजिक-राजकीय बदलाचे माध्यम बनू शकते. हा बदल यशस्वी होऊ शकतो, याचीही गांधीजींना खात्री होती.

महात्मा गांधींच्या विचारांनुसार, स्वराजाचा अर्थ स्व-राज्य (self-rule) आणि आत्म-संयम (self-restraint) आहे. मात्र, 'सर्व प्रकारच्या बंधनांमधून मुक्ती' किंवा 'संयमाला कायमची तिलांजली' असा याचा अर्थ मुळीच नाही. केवळ काही लोकांनाच अधिकार मिळाल्यास अशा प्रकारचे स्वराज्य येऊ शकत नाही, असे गांधीजींचे म्हणणे होते.

राष्ट्रीय पातळीवरील स्वराज्यासाठी आधी ग्राम स्वराज्य आवश्यक आहे, असे गांधीजींना जाणवत होते. १९४२ मध्ये लिहिलेल्या एका लेखामध्ये गांधीजींनी 'आर्थिक आणि राजकीय ताकद एका ठिकाणी जमा झाल्यास (concentration) स्वराज्याच्या पायाभूत सिद्धांतांच्या उल्लंघनाचा धोका आहे. गावे सशक्त होऊन आर्थिक आणि राजकीय ताकदीचे विकेंद्रीकरण केल्यास हे सिद्धांत राखले जातील असे मत व्यक्त करतातत. भारतात गरीब-श्रीमंत जी दरी वाढत चालली आहे याचे उत्तम उदाहरणे

आज वर्तमानात पहावयास मिळतात.

गावातील व्यवस्थेचे व प्रत्येक घटकाचे विकेंद्रीकरण होणे हे ग्राम व्यवस्थेतील सर्वांत लहान परिमाण आहे. यासाठी, राजकीय स्वरूपात गाव इतके लहान असले पाहिजे की, जिथे महिलांसह सर्व स्तरातील लोकांना निर्णय प्रक्रियेत भाग घेता येईल व एक समृद्ध व्यवस्था निर्माण होईल अशी धारणा महात्मा गांधीजीची होती.

मूळ शब्द (Key words):

ग्रामस्वराज्य, अर्थ स्वराज्य, आत्म- संयम, अंत्योदय, आत्मनिर्भर, शारीरिक श्रम, स्वदेशी, सत्याग्रह, सहयोग

उदिष्टे (Objectives):

१. महात्मा गांधी यांची ग्राम स्वराज्य तत्वाचा भारतीय ग्रामीण समाजावर झालेला परिणामाचा मागोवा घेणे.

२. महात्मा गांधीजीचे ग्राम स्वराज्य तत्व बदलत्या काळानुसार यश अपयशाची माहिती तपासणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत संशोधन लेखासाठी ऐतिहासिक, वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक व तुलनात्मक या संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

महात्मा गांधीजीची स्वराज्य संकल्पना:

महात्मा गांधी यांनी ग्राम स्वराज्याबद्दल बोलून ठेवले आहे. याचा अर्थ गावे स्वावलंबी व्हावीत, वस्तूंचे उत्पादन आणि त्याची विक्रीही त्याच ठिकाणी करण्याची सोय उपलब्ध असावी, असा त्यामागील विचार होता हे दिसून येते.

ग्राम स्वराज्य संकल्पना अर्थ:

आजच्या काळात औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या क्रांतीमुळे व जागतिकीकरणामुळे 'वसुधैव कुटुंबकम' ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरली आहे. गांधीजीच्या आदर्शवादी विचारामुळे भारतातील ग्रामीण भाग व तेथील समाज जीवन भारताचा आत्मा आहे. म्हणून ग्रामीण लोकांचे जीवन समृद्ध आत्मनिर्भर आदर्शवादी होण्यासाठी ग्रामस्वराज्य होणे आवश्यक आहे असे मत गांधीजी व्यक्त करतात. गांधीजीच्या संकल्पनेतील ग्राम स्वराज्य याची काही अंशी आपल्याला वर्तमान काळात पंचायतराज व्यवस्थेत त्याचे स्वरूप दिसून येते.

खालील घटकाच्या आधारे आपल्याला गांधीजींची ग्राम स्वराज्य संकल्पना पडताळून पाहता येईल.

१. सर्वोच्च स्थानी मानव: गांधीजीच्या ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत बहुजन हिताय बहुजन सुखाय या उक्ती प्रमाणे मानवाचे स्थान व ध्येय गांधीजीने सर्वोच्च मानले आहे. मानवाच्या बौद्धिक विकासाबरोबर त्यांची आर्थिक व नैतिक उन्नती होणे गरजेचे आहे. यासाठी ग्रामीण भागात धर्मनिरपेक्ष व्यवस्था निर्माण झाली तर राष्ट्राची जडणघडण योग्य प्रकारे होईल याची गांधीजींना खात्री होती. मानवाच्या उन्नतीसाठी त्याच्या प्रत्येक गरजा पूर्ण झाल्या तर राष्ट्र स्वयंपूर्ण होईल अशी त्यांची धारणा होती.

२. समानता: गांधीजीनी ग्रामस्वराज्य संकल्पनेत सामाजिक आर्थिक समानतेसाठी विशेष लक्ष दिले . मानवाच्या विकासासाठी राजकीय, सामाजिक, आर्थिक समानता आवश्यक आहे. समाजात भांडवलदार वर्ग कामगार वर्ग याच्यातील असमानता नष्ट करण्यासाठी जे भांडवलदार आहेत त्यांच्या संपत्तीमध्ये कपात करावी व ग्रामीण भागातील जमीनदारांच्या जमिनीचे छोट्या शेतक-यांना वाटप करण्यात यावे असा संदेश देण्याचा त्याने प्रयत्न केला हे करत असताना अहिंसेचा मार्ग निवडावा हे त्यांनी स्पष्ट केला आहे. परंतु आजही समता प्रस्थापित झाली नाही .

३. विकेंद्रीकरण: भारताच्या विकासाठी आर्थिक क्षेत्राचे विकेंद्रीकरण करण्याचे विचार मांडले आहेत.

४. स्वदेशी: स्वदेशी हा धर्म म्हणून प्रत्येक राष्ट्रातील व्यक्तीने पाळला पाहिजे असे गांधीजीचे मत होते. स्वदेशीमुळे ग्रामीण भागातील लघु व कुटीर उद्योगांना चालना मिळाली तर तेथील उपेक्षित वर्ग यांच्यात सुधारणा होईल. भारतातील सर्व उद्योगाचे केंद्रीकरण शहराकडे झाल्यामुळे गावातील लघु व कुटीरउद्योग उद्ध्वस्त झाले आहेत. खेडी भकास झाली आहेत तर शहरे झोपडपट्टीच्या विळख्यात सापडली आहेत

५. आत्मनिर्भर: ग्राम स्वराज्य संकल्पनेत गावातील

आत्मसंयम आहेत.

२. खादीचा प्रचार (स्वदेशी) आणि परदेशी वस्तूंवर बहिष्कार हे त्यांच्या जीवनाचे आदर्श होते.

३. गांधीजींचे स्वराज गावात राहत होते आणि त्यांना ग्रामीण उद्योगांच्या दुर्दशेची चिंता होती.

४. गावातील प्रत्येक घटकाला आर्थिक, राजकीय, सामाजिकदृष्ट्या सबलीकरण करणे व गांधीजीच्या संकल्पनेतील भारतातील गावाची उन्नती करणे अजूनही भारताला शक्य झाले नाही.

५. गांधीजींची स्वराज्य संकल्पना वर्तमानकाळात जागतिकीकरणामुळे कालबाह्य झालेली दिसून येते कारण स्वयंपूर्ण गाव आजच्या व्यवस्थेत होत नाही.

संदर्भ (Refrences):

१. दै. दिव्य मराठी, गांधीजींची 'ग्राम स्वराज' संकल्पना कालबाह्य - कॉंग्रेस नेते शशी थरूर -२०१४

२. दै. सकाळ, Gandhi Jayanti : प्रयोग गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याचा- देवाजी तोफा, ०२-१०-२०१८

३. गांधी मोहनदास करमचंद, अनुवादक- पटवर्धन सीताराम पुरोषत्तम, सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा,नवजीवन मुद्रणालय,अहमदाबाद, एप्रिल १९९९

४. डॉ. करंदीकर सुरेश, मंगरुळकर मीना,उदयमुख भारतीय समाजातील शिक्षण,फडके प्रकाशन, कोल्हापूर

५. भावे विनोबा,सर्वोदय विचार आणि स्वराज्यशास्त्र, काशी १९५८

६. भारदे बाळासाहेब, ग्रामक्रांतीची दिशा, म. गांधी स स्मारक निधी पुणे, २००३

७. गांधी, हिंद स्वराज्य, परधाम प्रकाशन, पवनार, नववी आवृत्ती, २०१७

*****

८

'महात्मा गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांची सुसंगतता व प्रासंगिकता'

सौ. अस्मिता हेमंत देशपांडे.

सहा.शिक्षिका, गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे श्री.जयरामभाई हायस्कूल, नाशिकरोड.

ई-मेल asmitahemant28jan@gmail.com संपर्क क्रमांक- ९४ २३ ४१ ५१ ४९

गोषवारा- "If we want to real peace in this world, we should start educating children." या सुविचाराचे चिंतन कोणत्याही काळात शिक्षणाच्या उत्तम व्यवस्थापनासाठी महत्वाचे आहे. प्रत्येक महापुरुष एक व्यक्ती असतो. त्या व्यक्तीच्या विचारांचे चिंतन बदलत्या युगात परिवर्तन घडवित असते. या विचारांचे अध्ययन आचरण म्हणजेच 'विचार पूजा' होय. जगाला हिंदुधर्म संस्कृतीचा उत्तम संदेश देणारे भारतीय विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे शिल्पकार स्वामी विवेकानंद व म.गांधी हे जगाला सत्य, अहिंसा आणि शांतीचा संदेश देणारे शांतीदूत नव्हे तर क्रांतिदूत ठरले. त्यांच्या विचारातील शिक्षण हे 'असत्याकडून सत्याकडे', 'हिंसेकडून अहिंसेकडे','स्तेयाकडून अस्तेय वृत्तीकडे' आणि 'परिग्रह वृत्तीपासून अपरिग्रह वृत्तीकडे' नेणारे, न्यायप्रिय विचारांचा स्थायीभाव असणारे होते. गांधीजींच्या जीवनात आणि शिक्षणविचारात एकवाक्यता होती. व्यक्तीपेक्षा विचार आत्मसात होणे आज गरजेचे आहे. नवीन शिक्षण प्रणालीमधील म. गांधीजींच्या विचारांची प्रेरणा व सुसंगतता ही मन, मनगट आणि मेंदू यांचा विकास साधणारे, स्वावलंबनाचे शिक्षण आजच्या काळातही अपेक्षित आहे. केवळ बौद्धिक प्रचलित शिक्षण प्रणालीमुळे समाजात झालेले दुष्परिणाम आजही आपण अनुभवतो आहोत.

Green Marketing.

Miss. Anjali Vishnu Pandule
Assistant Professor, Department of Commerce,
Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar, Tal. Parner, Dist:Ahmednagar-414304, and Research Scholar of C. D. Jain College of Commerce, Shrirampur, Dist: Ahmednagar-413709 Maharashtra, India,
Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune (M.S.) India.
Corresponding author e-mail: anjalipandule@gmail.com

ABSTRACT

Green marketing is a part of marketing. The business organization can create environmental awareness among the people through green marketing. Green marketing makes it possible to reuse resources. Due to this, adequate utilization of resources and environmental awareness among the people has increased the demand for green products. People prefer to buy green products so it helps reduce pollution. As a result, the business organization can fulfill its social responsibility and try to make more profit. Green products include such items as home appliances, festivals, and items used in festivals. Demand for green products has increased dramatically as people become more focused on health. Green Vipana helps maintain a natural balance. Business organizations play an important role in helping to reduce pollution due to the government's policy on plastic ban.

KEY WORDS - Green marketing, environment, pollution, environmental supplement products

INTRODUCTION

Marketing is very important in business. The concept of marketing involves all functions, from the production of goods to the consumption of goods. The concept of marketing is more comprehensive than the concept of sales. The concept consists of the collection of raw materials for the production process, the consolidation and processing of them, the construction, advertising, selling, distribution and post-sale service. There are some types of traditional marketing, electronic marketing, green marketing, niche marketing. Green marketing has become a new concept in recent times. Green marketing is the creation of goods and services to the consumer without harming the environment or harming the environment. Every business organization has certain responsibilities towards society. Business organizations are fulfilling environmental issues related to society through green marketing. Creating environmental awareness is very important because as global temperature rises, it is important to create environmental awareness in the society.

Green marketing

Producing products that are environmentally friendly and reach the consumer. Green marketing is the marketing of goods or services that complement or adapt to the environment. Marketing is the initiative taken to provide pollution-free goods or services to the conscious consumers who are eco-friendly by producing healthy and environmentally balanced products, thus providing the consumers with healthy and pollution free products. Their mission is to provide healthy and pollution free goods and services. Business organizations are striving to minimize environmental damage in the three processes of production, distribution and consumption of goods through green marketing. At present, many business organizations are labeled as environmental supplements on the cover of manufactured goods. Environmental supplement is a product which, after use and does not harm the physical or mental health of the consumers and does not harm nature. Natural resource resources are used for the production of environmentally friendly commodities and efforts are made to minimize pollution in the production process. Environmental supplements have the ability to have organic decomposition or biological decomposition. Environmental supplements nourish the physical and mental health of consumers. These items are easily recycled.

Environmentally compatible goods include the following items.

Compost fertilizers, earthworms, bio-pesticides, organic fertilizers, natural clay figurines, plant and animal herbs, naturally-grown mangoes, cotton textiles, wood furniture, solar powered vehicles, solar power, wind power, leather and textile shoes, slippers, Wooden toys, earthenware, paper and cloth bags, naturally made colors and so on.

OBJECTIVE:

1. Understanding Green Marketing Concepts
2. Understand the difference between environmental supplement and non-environmental supplement.
3. To study the current state of green marketing.

HYPOTHESIS:

1. The adoption of a green marketing system by a business organization helps reduce environmental damage.

2. Through green marketing, business organizations fulfill their environmental responsibility

RESEARCH METHODOLOGY

The study is based on secondary data collected from Internet, e-books, text books, reference books, newspapers articles, different government reports.

Presence of Green Marketing

1. Business organization

Business organizations in India have adopted the goal of green marketing, so it is possible to protect the environment and reduce environmental degradation. This in turn helps the business organization to fulfill its social responsibility.

2. Government

At present, the concept of business social responsibility is given more importance. Through social responsibility, business organizations fulfill their responsibility towards society. Governments encourage the business organization to create an environmentally friendly environment by providing guidance or guidance. Reduce the use of hazardous materials. Business organizations are told by the government to explain environmental supplement information to consumers, adopt various strategies to minimize environmental damage, and try to create environmental awareness among the consumers.

The importance of green marketing

1. Recycling of goods

Green marketing makes it possible to recycle goods or resources. Because of the limited amount of equipment available, it is necessary to make the goods and services available to the customers by making adequate use of them. Green aircraft make it possible to reuse resources.

2. International recognition

Green marketing is gaining international recognition. Green product enables business organization to position itself in the global market Green marketing has an important place in the marketing process.

3. Large profits

As the demand for green products is increasing day by day, business organizations try to make more profit by producing larger quantities. The increase in the demand for green products is seen as the health and environmental awareness among consumers is created.

4. Awareness of the environment

Green marketing makes it easy for people to create environmental awareness. So people try to save the environment.

5. Company image

Due to the difference between green products and other products, the manufacturers of green products are creating a different image in the society. Due to the fact that these products are healthy and environmentally friendly, the demand for such products is increasing. These companies would have produced a good image in the market.

6. **Sustainable development**

Green marketing protects the environment. It is safe to meet the needs of future generations. Sustainable development is necessary to protect the environment. Green Vipana can make sustainable development possible.

7. **Adequate use of available tool material**

Human needs are numerous but the resources available to meet these needs are in limited form, during which time the maximum needs are sought with the help of limited resources. Green products can be recycled as they make full use of equipment.

8. **Useful for different businesses**

Green marketing is very important for some businesses, as the business has a direct connection to the environment. For example tourism business, fishing, food processing industry etc.

Examples of green marketing

In many businesses across the country, organizations have adopted the green marketing process to protect the environment. Many other business organizations are starting to think of green marketing as an example of these companies.

1. **Siemens Group of Industries**

Is the largest technology conglomerate in Europe. This company produces industrial products. This company currently has patents for many environmental technologies, and it supplies environmental supplements to other companies. The company's mission is to lead climate change companies. In addition, this company works to generate the energy needed for the industry, which has given other companies a better platform for climate change solutions.

2. **Acover**

The company is based in Belgium. This company produces an environmentally compatible product. The company's products are avoided by using ingredients that are harmful to the environment. The company's products are based on botanical ingredients. This company has been honored through the United Nations Environmental Program for its environmental supplement products.

CONCLUSION

The question of pollution and global temperature rise is affecting the world. Due to the use of additional chemical fertilizers, large scale factories and additional use of vehicles, the environment is polluted with air and alternatively All Indians have decided to curb global warming up to 6. Green marketing is playing an important role in this. Business organizations have taken up the task of providing green products, making it possible for people to live happy and healthy, satisfying lives.

REFERRENCES

1) Marketing and Advertising, S.P. Girase, Prashant Publication.
2) Fundamentals of Marketing, Mahesh Kulkarni, Nirali Publication,
3) Marketing Management, K. Karunakaran, Himalaya Publishing House.
4) Marketing Management, Rajan Saxena, Mc Graw Hill Education Pvt. Ltd. Fifth Edition.
5) Marketing in India, S. Neelamegham, Vikas Publishing House Pvt. Ltd.
6) Marketing Management and Techniques, Shrinivas Joshi, Prashant Publication.
7) Marketing Process and Strategies, S.P. Girase and J.B. More. Prashant Publication.

19-20

Golden Jubilee Year 2019-20 of

Department of Political Science

&

Shivaji University Political Science Association

Conference Prociding of Two Days National Seminar

&

37th Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

"Contemporary Issues in Political Science"

10th & 11th January 2020

Editor

Prof. (Dr.) Ravindra Bhanage

Head of Department,

Political Science, Shivaji University,Kolhapur

ISSN - 2277 - 8063

International Interdisciplinary research Journal

(Humanities, Social Sciences, languages, Commerce & Management)

Department of Political Science
Head of Department
(7th October 1970 to 11th January 2020)

Prof .N.D.Sakharikar
(Oct1970 to April 1981)

Prof.(Dr.)K.K.Kavlekar
(May1981 to Oct1995)
(1 Nov 2001 to Oct 2004)

Prof.(Dr.)L.R.Tarodi
(1 Nov 1995 to 31 Oct 2001)
(1 Nov2007to 31 Oct 2008)

Prof. .(Dr.)Ashok Chosalkar
(1 Nov 2004 to 31 Oct 2007)

Prof .(Dr.)Vasanti Rasam
(1 April2010 to 31 March 2013)

Prof.(Dr.)Bharati patil
(1 April 2013 to 31 March2016)

Prof.(Dr.)Prakash Pawar
(1 April 2016 to 31 March2019)

Prof.(Dr.) Ravindra Bhanage
(1 April 2019 to till)

SHIVAJI
UNIVERSITY KOLHAPUR

Golden Jubilee Year 2019-20 of

Department of Political Science

&

Shivaji University Political Science Association

Conference Prociding of Two Days National Seminar

&

37th Maharashtra Political Science & Public Administration Conference

"Contemporary Issues in Political Science"

10th & 11th January 2020

Navjyot

ISSN - 2277 - 8063

International Interdisciplinary research Journal

(Humanities, Social Sciences, languages, Commerce & Management)

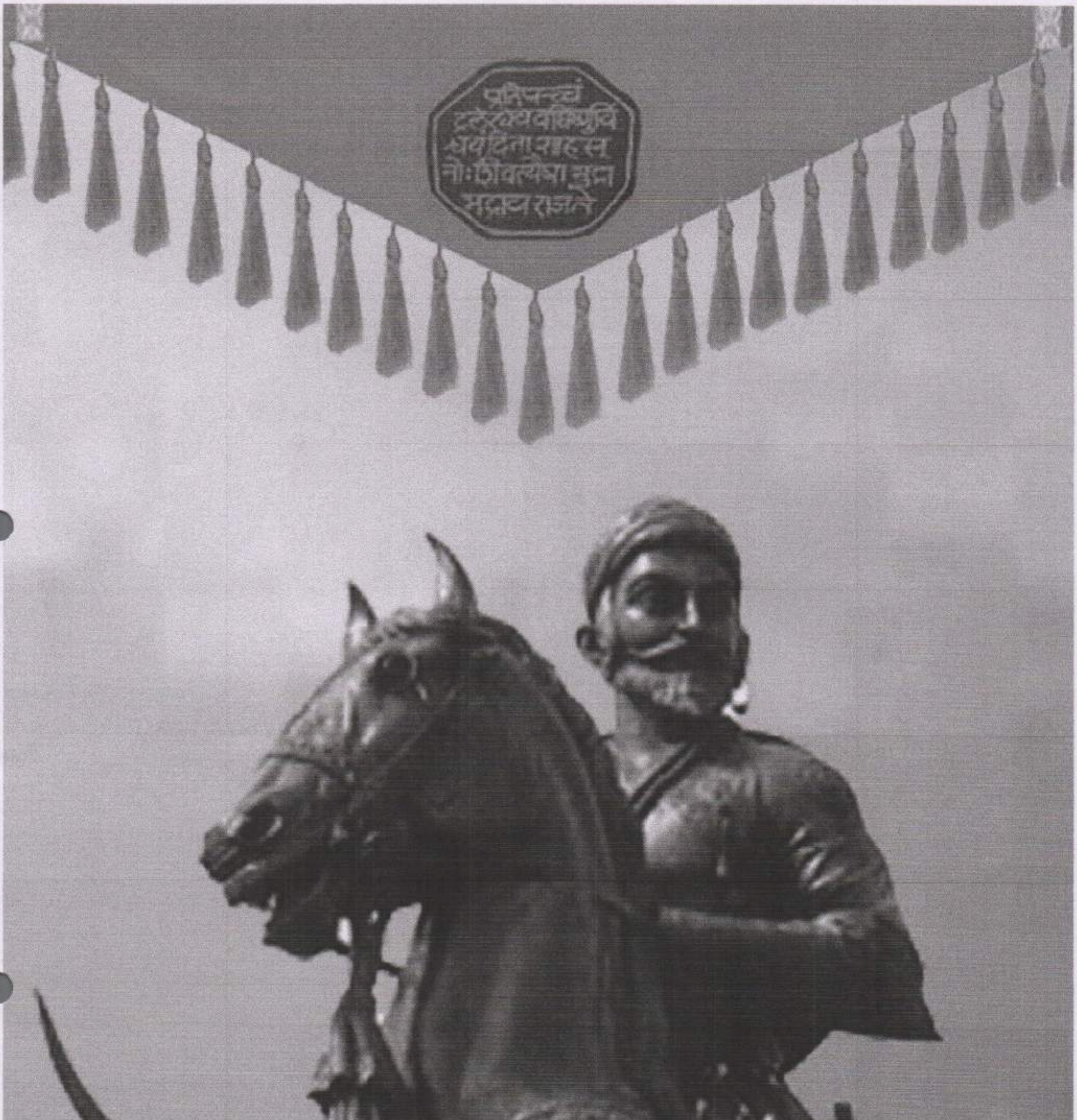

Department of Political Science
Shivaji University, Kolhapur

SHIVAJI UNIVERSITY POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION

MEMBERS

Prof.(Dr.) Ravindra Bhanage
(President)

Dr. Shivaji Patil
(Vice-President)

Dr. Megha Patil
(Vice-President)

Dr.Anil Patil
(Treasurer)

Dr. Vijay Dethe
(Secretary)

Dr. Sanjay Sankpal

Dr. Tukaram Patil

Shri. V. S. Panaskar

Prof. Balvantrao Jadhav

Dr. Shardul Selukar

90	समकालीन राजकीय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग (विशेष संदर्भ स्थानिक स्वराज्य संस्था)	श्री.जिजाभाऊ सिताराम घुले डॉ. संजय बापुराव गायकवाड	357-361
91	कॉ. श्रीपाद अमृत डांगे आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ	प्रा. अंगद नरसगोंडा पाटील,	362-367
92	महाराष्ट्रातील स्त्री चळचळीचा उदय व विकास	श्रीमती कोळेकर विजया अशोक	368-372
93	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादाचा उदय आणि विकास	डॉ. सौ. उर्मिला महेश चव्हाण	373-377
94	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी: स्वप्न अंहिसात्मक समाजाचे	डॉ. एकनाथ ज्ञानदेव खरात	378-381
95	नेहरू प्रतिमानाची प्रासंगिकता	विशाल रावसाहेब पतंगे	382-386
96	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादाचा उदय आणि विकास	मिनाक्षी गंगाधर मिणचे	387-389
97	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादाचा उदय आणि विकास	डॉ. संजय गोरे	390-393
98	गांधी विचारांची प्रस्तुतता	संदीप तुंडूरवार, डॉ. राहूल बावगे,	394-396
99	महात्मा गांधी विचाराची आधुनिक काळातील प्रांसगिकता	डॉ. जाधव श्रीराम धा.	397-398
100	महात्मा गांधीजींच्या सत्याग्रह तंत्राची समर्पकता	प्रा.ए.बी.मोहिते	399-401
101	महाराष्ट्रातील स्त्रीवाद	डॉ. एम. ए. केसरकर	402-403
102	गांधी आणि उत्तर गांधी विचारांची प्रस्तुतता	प्रां. डॉ. हेमलता भावसार	404-405
103	महाराष्ट्रातील स्त्रीवादाचा उदय आणि विकास (साहित्याच्यासं दर्भातून)	प्रा. डॉ. दिलीपसिंह निकुंभ	406-410
	महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता	राजेंद्र शिंदे	411-413
104	२१ व्या शतकात गांधी विचारांची प्रासंगिकता	प्रा. आर. जे. निकम	414-415
105	स्त्रीवादी विचारवंत : ताराबाई शिंदे	प्रा. डॉ. शैलजा बरूजे	416-419
106	महात्मा गांधी यांच्या विचाराचे समकालीन महत्व	प्रा. सचिन ताराचंद धुर्वे	420-422
107	महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा उदय, विकास व आव्हाने	प्रा. गणेश सुकदेव रोडे	423-425
108	महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता	प्रां. डॉ. उमाकांत राठोड	426-428
109	महात्मा गांधी आणि धार्मिक सहिष्णुता	डॉ. किरण नामदेव गायकवाड	429-430
110	स्त्रीवादाचा उदय आणि विकास	श्री. विलास एस. टाले	431-434
111	पंडित नेहरूंच्या राजकीय विचारांचे विश्लेषण	डॉ. प्रशांत भाऊसाहेब सोळंके	435-436
112	वर्तमान युगात महात्मा गांधी विचाराचीप्रासंगिकता	प्रा. साखरे दत्तत्रय यशवंत	437-439
113	महाराष्ट्रातील दलित स्त्रीवाद एक आकलन	डॉ. संजय आहिरे.	440-446

Navjyot / Peer Review Journal / Special Issue ISSN 2277-8063

समकालीन राजकीय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग
(विशेष संदर्भ स्थानिक स्वराज्य संस्था)

श्री.जिजाभाऊ सिताराम घुले
संशोधक स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विदयापीठ नांदेड, संशोधन केंद्र – पिपल्स कॉलेज नांदेड,
डॉ. संजय बापुराव गायकवाड
मार्गदर्शक (राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख) योगानंद स्वामी कला महाविद्यालय, वसमतनगर

प्रस्तावना :–राजकीय प्रक्रिया विविध घटकांच्या परस्परसंबंधातून घडते. निवडणूक हा त्यापैकीच एक महत्वाचा घटक आहे. या प्रक्रिये मध्ये निवडणूका, प्रचार, पक्ष्यांमधील सत्तास्पर्धा या घटकांचा समावेश होतो. राजकीय पक्ष सत्ता प्राप्त करण्यासाठी निवडणूकीत आपले उमेदवार उभे करतात व सत्ता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतात. या प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागासही महत्व प्राप्त झाले आहे. ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती झाल्यानंतर खऱ्या अर्थाने सत्तेचे विकेंद्रीकरण घडून आले. राजकीय सत्तेच्या परिघा बाहेर असलेल्या घटकांना जाणीवपूर्वक राजकीय सहभाग घडून आणण्याचे कार्य त्यामुळे घडून आले. कोणत्याही देशाच्या लोकशाही प्रक्रियेत समाजातील विविध घटकांचा सहभाग असणे गरजेचे असते. भारतातसारख्या देशात ग्रामीण लोकसंख्येचा पुरेपूर सहभाग नसता तर लोकशाही प्रक्रिया गतिमान झाली नसती. मात्र पंचायत राजच्या निर्मितीमुळे तसेच राजकीय प्रक्रियेत महिलांना आरक्षण दिल्यामुळे महिलांचा सत्तेतील सहभाग वाढला आणि ग्रामीण भागात एक सक्षम महिला नेतृत्व निर्माण होण्याची प्रक्रिया घडून आली. भारतीय महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने एक आशादायक चित्र निर्माण झाले.

संशोधनाची उद्दिष्टे :–

१. राजकीय प्रक्रियेतील महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
२. महिलांना मिळालेल्या राजकीय अधिकारांची वास्तविकता स्पष्ट करणे.
३. आरक्षण लागु झाल्यानंतर झालेल्या बदलांचा व महिलांच्या राजकीय सहभागावर प्रकाश टाकणे.

संशोधनाची गृहितके :–

१. आरक्षण दिल्यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला. व राजकीय समावेशन घडून आले. महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणास चालना मिळाली.
२. महिलांच्या नेतृत्व गुणाचा विकास होण्यास मदत झाली.

संशोधन पध्दती :– सदर विषयाचे संशोधन करण्यासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यासाठी शासकीय दस्तऐवज, वर्तमान पत्रातील बातम्या, विविध ग्रंथ, निवडणूक आयोगाचे अहवाल, शोधप्रबंध इत्यादी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

महिलांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग ऐतिहासिक व घटनात्मक पार्श्वभूमी :–

भारतीय राज्यघटनेतील ७३ व ७४ घटना दुरुस्ती विधेयक हे पंचायत राज व लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या दृष्टीने महत्वाची घटना मानली जाते. राजीव गांधी भारताचे पंतप्रधान असताना केंद्र सरकारने १९८६ मध्ये डॉ. सिंघवी यांच्या अध्यक्षते खाली लोकशाही व विकासासाठी पंचायत राजचे पुर्नगठण करण्याच्या उद्देशाने एक समिती नेमली. या समितीच्या शिफारशीनुसार जुलै १९८९ मध्ये संसदे पुढे ६४ घटना दुरुस्ती विधेयक मांडले गेले. ते ऑगस्ट १९८९ मध्ये लोकसभेत संमत झाले. परंतू कॉग्रेसला राज्यसभेत बहुमत नसल्याने ते संमत होऊ शकले नाही. पुढे व्ही.पी.सिंग यांच्या सरकारने सप्टेंबर १९९० मध्ये यासंबंधीचे नवे घटना दुरुस्ती विधेयक मांडले. परंतू त्यांचे सरकार विधेयक मंजूर होण्याअगोदरचं पडल्यामुळे हे विधेयक आपोआप बारगळले. पी.व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान झाल्यानंतर त्यांच्या नेतृत्वाखाली सप्टेंबर १९९१ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थाना घटनात्मक दर्जा देण्यासाठी नवे घटना दुरुस्ती विधेयक मांडले गेले. व ते दोन्ही

सभागृहात संमत झाले. पुढे राष्ट्रपतीची मान्यता मिळाल्यानंतर त्याचे कायदयात रुपांतर झाले. तेच ७३ वी घटना दुरुस्ती विधेयक होय. एप्रिल १९९३ मध्ये या कायदयाची अंमल बजावणी सुरु झाली. या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक संरक्षण मिळाले. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था सक्षम करण्याच्या दृष्टीने राज्यघटनेत ७४ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या दोन्ही घटनादुरुस्त्यांमुळे ग्रामीण भागात त्रिस्तरीय पंचायत राजव्यवस्था निर्माण झाली. नागरी व ग्रामीण स्थानिक संरचनेला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. या घटना दुरुस्तील सर्वात महत्वाची तरतूद म्हणजे स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना ३३ टक्के राजकीय आरक्षण प्राप्त झाले. तसेच अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागास प्रवर्गांना राजकीय आरक्षण प्राप्त झाले.

महिलांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग — महिलांना राजकीय आरक्षण प्राप्त होऊन आज २६ वर्षे पूर्ण झाली आहे. या २६ वर्षांचा आढावा घेतला असता असे दिसून येते की, भारतातील विविध घटक राज्यांत महिलांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग वाढलेला दिसून येतो. राजकीय व्यवस्थेच्या परिघा बाहेर असलेली स्त्री निर्णय प्रक्रियेत आली. महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली. महिलांच्या मनात आत्मविश्वास, अन्यायाच्या विरोधात लढण्याची नैतिक ताकत व क्षमता प्राप्त झाली. राजकीय सक्षमीकरण होऊन राजकीय सत्तेत भेदभावाशिवाय संधी मिळाली. सत्ते वाटा मिळाल्याने त्यांच्यातील राजकीय नेतृत्व गुण विकसित झाले. जुन, १९९४ मध्ये महाराष्ट्रात महिला धोरण जाहीर झाले. पंचायत व नगरपालिका ३३ टक्के जागा महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या. या निर्णयामुळे महिलांच्या सबलीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली, राजकीय समावेशन घडून आले. व राजकीय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढला. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांचे राजकीय समावेशन घडून आले.

तक्ता क्रमांक १

महाराष्ट्रातील महिलांचा स्थानिक संस्थानमधील सहभाग (१९९९ ते २००३)

स्थानिक संस्था	वर्ष	सर्वसाधारण	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	इमाव	एकुण
महानगरपालिका	२०००ते २००३	७९	४८	२२	१८७	६९३
नगरपालिका	१९९९ ते २००३	९६१	२१८	७४	४९७	१७५०
जिल्हा परिषद	२००२ ते २००३	३०५	८३	९५	१७७	६६०
पंचायत समिती	१९९९ ते २००३	६३७	१९४	२२४	६५८	१४५३
	एकुण	२३११	५७४	४१५	१२१६	४५१६

स्रोत : पवार वैशाली, २०१२, महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा अलेख, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे पृष्ठ क्रं १२१

तक्ता क्रमांक २

महाराष्ट्रातील महिलांचा स्थानिक संस्थानमधील सहभाग (२००४ ते २००९)

स्थानिक संस्था	जागांची संख्या	स्त्रीयासाठी राखीव जागा	सर्वसाधारण	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	इमाव
नगरपालिका	५०९२	१७५९	९२७	२४३	८५	५१४
जिल्हा परिषद	१९६१	६६५	३०९	७९	९८	१७९
पंचायत समिती	३९२२	१४२१	६६०	१९२	२१३	३५६
एकुण	१०९७५	३८४५	१८९६	५१४	३९६	१०४९

स्रोत : पवार वैशाली, २०१२, महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा अलेख, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे पृष्ठ क्रं १२९

वरील तक्त्यांवरुन असे दिसून येते की, महिलांचे स्थानिक राजकीय प्रक्रियेत सहभागाचे प्रमाण वाढले आहे. १९९० च्या दशकात महिलांचा राजकीय क्षेत्रात राज्य संस्थेच्या माध्यमातून घटनात्मक मार्गाने समावेश झाला. स्थानिक संस्थानमध्ये २००३ पर्यंत ४५१६ महिलांचे समावेशन घडून आले आहे असे तक्ता क्रं. १ वरुन दिसून येते. त्यात

सर्वसाधारण अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागास प्रवर्ग या जाती गटातील महिलांचा समावेश आहे. १९९९ ते २००३ च्या दरम्यान १४५३ महिलांचे पंचायत समितीमध्ये तर २००२ ते २००३ मध्ये ६६० महिलांना जिल्हा परिषदेत प्रतिनिधित्व मिळाले. तर १९९९ ते २००३ या काळात १७५० महिलांना नगरपालिकेत तर २००२ ते २००३ या काळात महानगरपालिकेत ६९३ महिलांना राजकीय प्रतिनिधित्व मिळाले. २००४ ते २००९ च्या दरम्यान पंचायत समितीत १४२१ महिलांचे राजकीय समावेशन घडून आले. तर जिल्हा परिषदेत ६६५ तर नगरपालिकेत १७५९ महिलांचे राजकीय समावेश घडून आले असे तक्ता क्रं २ वरुन दिसून येते. यावरुन असे म्हणता येईल की, महिलांच्या राजकीय समावेशनचे प्रमाण वाढले आहे.

भारतातील विविध घटक राज्यांतील महिलांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग :—

भारतातील विविध घटकराज्यांचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, महिलांच्या राजकीय सहभागात लक्षणीय वाढ झाली आहे. केंद्र शासनाने २०११ मध्ये ११० घटना दुरुस्ती विधेयक मांडले संविधानातील अनुच्छेद क्रमांक २४३ 'ड' अन्वये पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांना ५० टक्के आरक्षण देण्यासंदर्भात तरतूद केली. त्यामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागात मोठया प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसून येते.

घटक राज्यनिहाय अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व महिला यांचे पंचायत राज मधील प्रतिनिधित्व मार्च २०१३

अ. नं.	राज्य	अनुसूचित जाती	अनुसूचित जमाती	महिला	एकुण
१	आंध्रप्रदेश	४६७५५	२१०७८	८५१५४	२५४४८७
२	अरुणाचल प्रदेश	——	९३५६	३८८९	९३५६
३	आसाम	१३४४	८८६	९९०३	२६८४४
४	बिहार	२२२०१	१०५३	६८०६५	१३६१३०
५	छत्तीसगड	१९७५३	६३८६४	८६५३८	१५५७७६
६	गोवा	——	९२	५०४	१५५९
७	गुजरात	८३४०	२३७१५	३९२०६	१८८७५१
८	हरियाणा	१४६८४	——	२४८७६	६८१५२
९	हिमाचल प्रदेश	७४६७	१२१५	१३९४७	२७८३२
१०	जम्मू काश्मीर	——	——	——	——
११	झारखंड	५८७०	१८१८३	३११५७	५३२०७
१२	कर्नाटक	१७७२३	२२७५	४१५७७	९५३०७
१३	केरळ	८६७	१२०	९९०७	१९१०७
१४	मध्य प्रदेश	५९५३७	१०७१६७	१९८४५९	३९३२०९
१५	महाराष्ट्र	२२१७५	३०२११	१०१४६६	२०३२०३
१६	मणिपूर	२१	३८	८३६	१७२३
१७	पंजाब	१६३९०	२२२४०	——	१००८६३
१८	ओडिसा	२६९३७	——	२९३८९	८४१३८
१९	राजस्थान	१८८०७	१३७७७	५४६७३	१०९३४५
२०	सिक्कीम	७७	४१८	——	१०९९
२१	तामिळनाडू	२८६५५	११९४	४१७९०	११९३९९
२२	त्रिपूरा	१५०८	३०९	२०४४	५६७६
२३	उत्तर प्रदेश	१८५१५९	——	३०९५११	७७३९८०
२४	उत्तराखंड	१२३३०	२०६७	३४४९४	६१४५२
२५	पश्चिम बंगाल	१७६०५	४१६८	१९७६२	५१४२३
	एकुण	५६८१८१	३४२१५७	१३६४१५४	२९२१३८१

स्त्रोत–http:/www.iimpa.org.in/upload/panchayat/index report 2012-13

वरील तक्त्यावरुन असे दिसून येते की, महिलांना ५० टक्के आरक्षण दिल्यामुळे देश पातळीवर महिलांच्या राजकीय प्रक्रियेतील सहभागाचे प्रमाण मोठया प्रमाणात वाढले आहे. महिलांना दिलेल्या आरक्षणामुळे देशभर स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे चित्र बदलून पुरुषांबरोबर विविध घटक राज्यांतील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग मोठया प्रमाणावर वाढला आहे.

महाराष्ट्र शासनाने २०११ मध्ये पंचायत राज संस्थांमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षणाची तरतूद केली. यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणूका महिलांच्या राजकीय सहभागाला चालना मिळाली. काही पंचायत राज संस्थांमध्ये महिला आरक्षण नसतांनाही महिलांना संधी दिली जात आहे ही लोकशाही प्रक्रियेतील लक्षणीय बाब आहे.

महाराष्ट्रातील पंचायत राज संस्थानमधील महिला आरक्षण

अ.नं.	पंचायती संस्था	एकुण जागा	महिला आरक्षण
१	ग्रामपंचायत	२७६०९	१३८०४
२	पंचायत समिती	३९२२	१९६१
३	जिल्हा परिषद	१९६१	९८०

स्त्रोत : काळे रामेश्वर, २०१४, पंचायती राजव्यवस्थेतील ग्रामपंचायती मध्ये अनुसूचित जातीतील महिला सरपंचाची भूमिका एक अभ्यास: विशेष संदर्भ मराठवाडा विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विदयापीठास सादर शोधप्रबंध

महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना ५० टक्के आरक्षण दिल्याने राजकीय प्रक्रियेतील महिलांचे सहभागाचे प्रमाण वाढल्याचे वरील तक्त्यावरुन दिसून येते. महिलांची भागीदारी आरक्षणामुळे ५० टक्यांपेक्षा जास्त वाढले आहे. यामुळे मुख्यत: ग्रामीण व शहरी राजकारणात स्त्रीयांची भागीदारी वाढली. विविध राजकीय पक्षांनी आरक्षणापेक्षाही जास्त जागांवर महिलांना उमेदवारी दिल्याने पुणे, मुंबई महानगरपालिका पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रीयांचे निवडून येण्याचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते. तसेच महापौर, जिल्हा परिषद अध्यक्ष, पंचायत समिती सभापती, ग्रामपंचायत सरपंच अशा विविध पातळीवरील प्रमुख सत्ता केंद्रावर महिलांचे प्रमाण वाढल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्रमांक ५

महाराष्ट्रातील विभागनिहाय व पक्षनिहाय महिला जिल्हा परिषद सदस्य संख्या

अ. नं.	विभाग	पक्ष						
		भाजप	कॉंग्रेस	राष्ट्रवादी कॉंग्रेस	शिवसेना	स्था.आा. / इतर	अपक्ष	एकुण
१	मराठवाडा	६५	५०	७३	५५	०४	०७	२५४
२	पश्चिम महाराष्ट्र	३६	२०	६९	१७	२४	०५	१७१
३	विदर्भ	७४	५५	१२	११	१३	०८	१७३
४	उत्तर महाराष्ट्र	३८	२०	२५	२४	०९	०१	११७
५	कोकण	०५	१८	१६	३७	१०	०	८६
	एकुण	२१८	१६३	१९५	१४४	६०	२१	८०१

स्त्रोत : पवार प्रकाश, २०१७ राजकीय अर्थकारण, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे पृष्ठ क्रमांक २२८

महाराष्ट्रामध्ये प्रदेशनिहाय व पक्षनिहाय जिल्हा परिषदेत निवडून आलेल्या महिलांचे प्रमाण अभ्यासले असता असे दिसून येते की, सर्वात जास्त महिला मराठवाडा विभागातून निवडून आल्या आहेत. ८०१ पैकी २५४ महिला या विभागातून निवडून आल्या. त्यानंतर विदर्भातून १७३ महिला निवडून आल्या आहेत. तर पश्चिम महाराष्ट्रातून १७१ महिला निवडून आल्या आहेत.

सारांश :

आज स्वतंत्र भारताच्या लोकशाहीचा आलेख उंचावत आहे. लोकशाहीच्या या यशस्वीतेत महिलांचा सिंहाचा वाटा आहे. महिलांना आरक्षण मिळाल्याने महिलांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग वाढला. त्यामुळे तळागाळातील स्त्रीयांना पंचायत राजसंस्थांमध्ये

राजकीय सहभाग मिळून अनेक राजकीय पदांवर काम करण्याची संधी मिळत असल्याचे दिसून येते. सन २०११ मध्ये केंद्र सरकारने व महाराष्ट्र शासनाने महिलांना स्थानिक शासन संस्थांमध्ये ५० टक्के आरक्षण दिल्यामुळे महिलांना राजकीय प्रक्रियेत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले. ग्रामपंचायत पासून ते जिल्हा परिषदे पर्यतच्या प्रमुख पदांवर काम करण्याची महिलांना संधी मिळाली. त्यामुळे महिला राजकीयदृष्टया जागृत झाल्या व त्यांचे नेतृत्व सक्षम होऊ लागले. महिलांना आपली राजकीय क्षमता सिध्द करण्याची संधी मिळाल्याने महिलांचे नेतृत्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांपुरते मर्यादित राहिले नसून राज्य व राष्ट्रीय पातळीवरही त्यांच्या नेतृत्व गुणांचा ठसा उमटू लागला आहे. समकालीन राजकीय प्रक्रियेत महिलांच्या राजकीय सहभागाचे प्रमाण वाढल्याने त्यांना अनन्यसाधारण महत्व प्राप्त झाल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :—

१. घटनात्मक आरक्षण मिळाल्यामुळे महिलांचा राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग वाढला व राजकीय समावेशन घडून आले.
२. महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणास चालना मिळाली. व त्यांचे राजकीय सबलीकरण घडून आले.
३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील महत्वाच्या सत्ता केंद्रातील महिलांचा सहभाग वाढला.
४. देश पातळीवर महिलांच्या राजकीय प्रक्रियेतील सहभागाचे प्रमाण वाढल्याने स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे चित्र बदलले.
५. ग्रामीण महाराष्ट्रातील स्थानिक शासन संस्थांमध्ये महिलांची राजकीय भागीदारी ५० टक्यापेक्षा जास्त वाढली.

संदर्भसूची :—

१. भागवत विदयुत, २००४ स्त्री प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.
२. लोखंडे धनंजय, २००२ महिला सबलीकरण विशेष अंक, पुणे विदयापीठ वार्ता, मे, जून, २००२ सावित्रीबाई फुले, पुणे विदयापीठ, पुणे.
३. पवार वैशाली, २००७ पश्चिम महाराष्ट्रातील महानगरपालिकांचे राजकारण, पीएच. डी. शोधप्रबंध राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग, सावित्रीबाई फुले, पुणे विदयापीठ, पुणे.
४. पाटील भारती, १९९९, स्त्रीयांचा सत्तेतील सहभाग — सबलीकरणाच्या प्रक्रियेतील महत्वाचा वाटा, साधना प्रकाशन.
५. पवार वैशाली, २०१२, महिलांच्या सत्ता संघर्षाचा आलेख, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
६. काळे रामेश्वर, २०१४, पंचायती राजव्यवस्थेतील ग्रामपंचायती मध्ये अनुसूचित जातीतील महिला सरपंचाची भूमिका एक अभ्यासः विशेष संदर्भ मराठवाडा विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विदयापीठास सादर शोधप्रबंध.
७. पवार प्रकाश, २०१७ राजकीय अर्थकारण, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

इलेक्ट्रॉनिक माध्यमे :—

1. www.eci.gov.in
2. www.mahases.maharashtra.gov.in
3. http:/www.iimpa.org.in/upload/panchayat/index report 2012-13
4. GOI.Ministry of Panchayat Raj, Annual Report, 2007-08 Page No.4
5. www.panchayat.gov.in

ISBN: 978-81-932622-8-3

Proceeding of
Two Days Seminar

"New Trends and Innovation in Geography"

Sponsored by
Savitribai Phule Pune University, Pune
Under
Quality Improvement Programme

28th & 29th January 2020

ORGANISED

BY

Department of Geography
Bharatiya Jain Sanghatana's ASC College,
Wagholi, Pune. – 412 207
ID NO. PU/PN/ASC/113/1995
ISO 9001:2015certificate

Website: www.bjs.edu.in
Email : bjs_college@yahoo.co.in

 ISBN : 978-81-932622-8-3

A Geographical Study Of Total Population Workers In Ahmadnagar District

Dr. Shivaram Korade
Shri. Dhokeshwar College Takali-Dhokeswher,
Tal – Parner, Dist- Ahemdnagar.
Dr. Jyotiram More
B. J. S. College Wagholi, Tal- Haweli, Dist.- Pune.
Dr. Vilas Ugale
S. P. College, Pune

Introduction:

Age structure, life expectancy, availability of work etc. factors influences the size of labour force. These factors vary in different region and different periods. Therefore, work force varies spatially and temporally. Proportion of economically active population is influenced by age of marriage, age composition, per capita income, average size of family and the state of health. The dependency ratio influences the level of saving, capital formation, and consequently, nature and volume of production. Size and nature of labour force indicate the level of employment, already achieved. Rapid growth of population creates higher supply of labour than its demand, leading to unemployment. Due to excessive pressure of population, it is a very difficult for underdeveloped region, like Ahmadnagar district.

In this research study total numbers of workers havebeen divided into nine major categories, according to nature of work they do. These categories areCultivators, Agricultural labours, Livestock, forestry, fishing, hunting and plantation, Mining and quarrying, Household industry, Construction, Trade and commerce, Transport storage and communication, Other services.

Key-Words: Trend, working population rate, Spatio-temporal, Work force,

Study Area:

Ahmednagar district is situated between 1802'to 1909' North latitudes and 7309' to 7505' East longitudes. The district comprises of fourteen-tehsil spread over a total geographical area of 17048 sq. km. While the area of the district accounts for 5.66 percent of the total area of the state. The district is biggest district of Maharashtra in terms of area. The population of the Ahmadnagar district according to the 2011cecus is 4543159 with about 51.57% as male and 48.43 % as female population. Ahmadnagar district lies in rain shadow zone of the Maharashtra About12.00 percentage of the net shown Area is under irrigation, which provides the base for major source of income. The proportion of the cultivator's workers is nearly 45.95Percent, agricultural laborers (25.36%), holds industrial sector is 3.8 percent. The distribution of total workers was uneven in study region. The working population in the district is at 48.53 percentages in 2011.

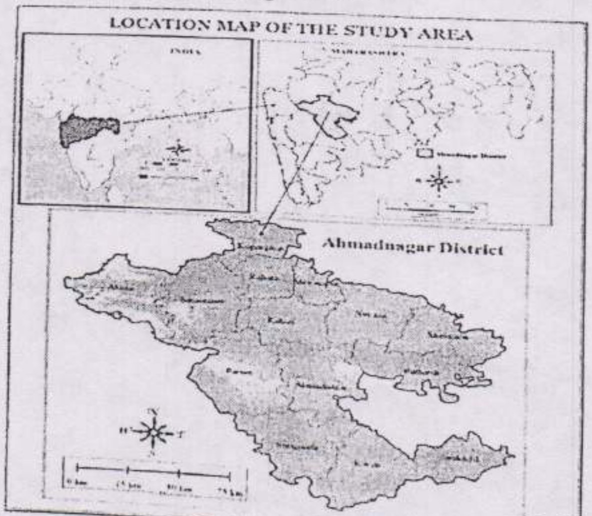

Fig. 1.1

 ISBN : 978-81-932622-8-3

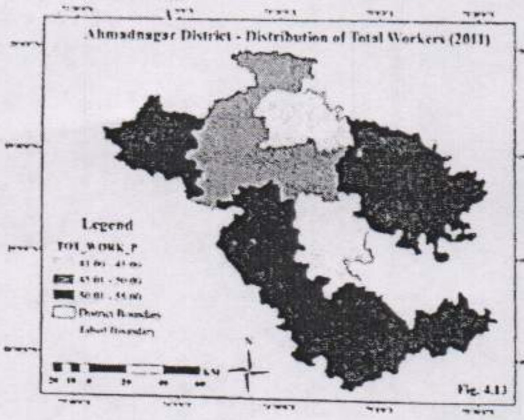

Fig. 4.13

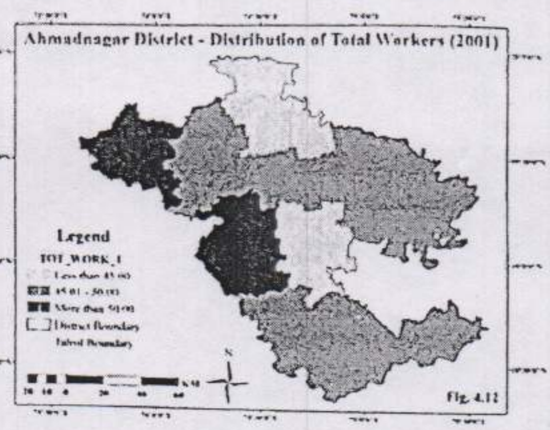

Fig. 4.12

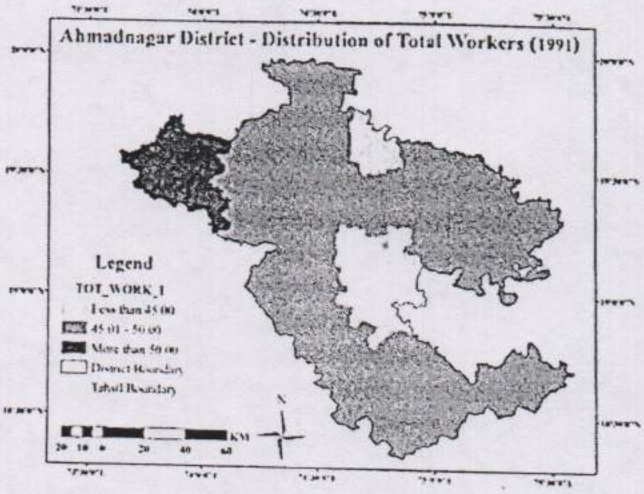

Therefore, in regions where agriculture is relatively more important in the economy as in the case of Akola tahsil proportion of workers to total population is relatively high. On the other hand in the region where non-agricultural sector is important the proportion of workers is relatively low. Therefore the proportion of workers to total population is found low in Ahmadnagar district Shirampur and Nagar tahsil. In 1991census yearthe proportion of workers to total population in study region decreased too slightly, which was 46.72 percent. It was higher than the average of state of Maharashtra. The highest percent of total workers was recorded inParnerand Akoletahsil and low in Nagar and Shirampurtahsil. The proportion of workers to total population is increased for 46.00 percent in 2001 to 48.53 percent in 2011 for the study region. The pattern of spatial distribution of workers to total population in 2011 was similar to that of 1991 and 2001 year. The proportion of workers to total population is observed high in agriculturally prosperous region and was relatively low in areas where non-agriculture scoter is important.

Conclusions:

Thedistribution of total workers was uneven in study region. Nearly 25.36 percent working population is engaged in agriculture, 2.59 percentin household industries, 45.95percent in cultivator and 26.10 percent population is engaged in otherSector. It is necessary a shift of working population from agriculture to non-agriculture occupations to increase per capita income and to remove poverty. This is one of the problems in the study area. Working population in the study area will grow rapidly in the years to come. It is not only due to investments and expanding employment opportunities. There is need therefore for developing smaller industries, labor-intensive agriculture and rural work so that large number people can find employment.

Proceedings of International Conference on 'Resource Management for Inclusive Development'

14th - 15th February 2020

Sponsored by

Savitribai Phule Pune University

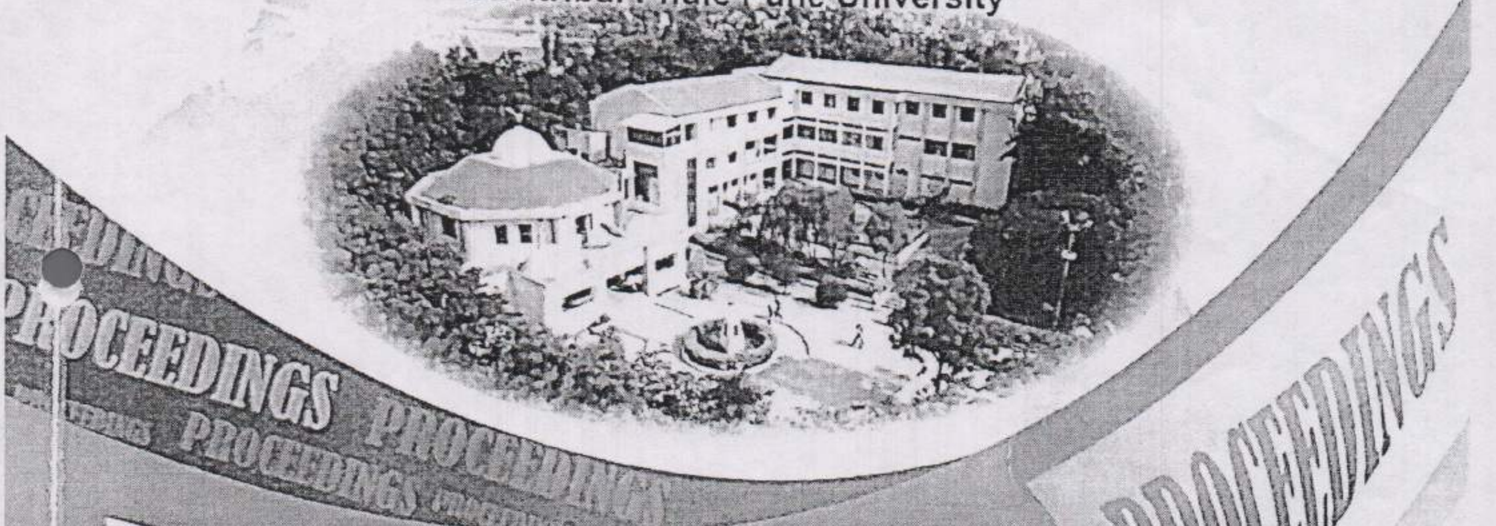

साहसे श्री: प्रतिवसति ।

Akole Taluka Education Society's,

Agasti Arts, Commerce & Dadasaheb Rupwate Science College, Akole

Tal.: Akole 422 601, District : Ahmednagar, Maharashtra, India.

(Re Accredited 'A' Grade by NAAC and Awarded 'Best College' by University of Pune)

Maharashtra Bhugolshastra Parishad, Pune

॥ सुजाता ॥ 221331

090 Soil Health Card: Reliability and Ambiguity of Fertility Index Data with reference to Dindori Tahsil
- Vinayak Balasaheb Kale ... [89]

091 Levels of Development in Drought Prone Area of ParnerTahsil in Ahmednagar District, Maharashtra
- Pandurang Y. Thombare ... [89]

092 Assessment of Land Use and Land Cover Changes in Nandurbar District (M.S)
- Mohan. A. Vasave[1], Uttam. V. Nile[2] ... [90]

093 Farm Pond : A Disturbance in Hydrological Cycle
- [1]Dhanwate K.G., [2]Darade J.U. ... [91]

094 Gender Disparity in Literacy and Sex Ratio of Ahemadnagar District
- Shivaram Korade[1], Jyotiram More[2] ... [91]

095 Internal Migration: A Review
- [1]Nitin B. Borse, [2]Vijay Bhagat ... [92]

096 Analysis of Area Specific Nature - Human Relationship in JalnaDistrict
- Sunil Naybrao Bawne ... [92]

097 Morphometric Analysis to assessform and process, Upper Godavari River Basin, Maharashtra, India
- Ganesh Sonawane[1] SantoshA. Bhailume[2] Surindar Wawale[3] ... [93]

098 Groundwater suitability for irrigation in and around Chandanapuri Area, Sangamner Tehsil, Ahmednagar district, Maharashtra, India. ... [93]
- S.V.Sawant[1], S.K.Gaikwad[1], T.S.Naik[1], S.P.Gaikwad[2] Y.P.Badhe[3] V.P.Gaikwad[3] and H.G.Badgujar[1]

099 India's Energy Security as an Element of its National Security: Wind Energy
- Priyanath Adinath Ghosh ... [94]

100 K factor identification of USLE model using GIS and RS techniques
- Pragati P. Deshmukh[1,2] and S. W. Gaikwad[2] ... [95]

101 Assessment of Agriculture Productivity and Efficiency in JunnarTahsil of Pune (MS)
- Ashok J. Dushing[1] Ravindra Jaybhaye[2] ... [96]

ISBN: 978-93-88441-43-8

"A STUDY OF UNIFIED COMMUNICATIONS IN IT INDUSTRY"

Durga Suhas Raykar

Librarian

AJMVPS' Shri. Dhokeshwar College, Takli Dhokeshwar,

draykar6@gmail.com

Abstract:-

Considering multi-location as an opportunity to enhance communication platform at Software Companies, All Software Firms are partnering with "Global UC" to implement "Microsoft Lync 2013" as a hosted Unified Communication for IP Phones, Instant Messaging and Tele/Web Conferencing across North America, followed by worldwide offices.

Unified communications (UC) is the integration of real-time communication services such as instant messaging, presence information, IP telephony, video conferencing, data sharing (including Interactive White Boards), call control and speech recognition with non-real-time communication services such as unified messaging

Unified Communications allows an individual to send a message on one medium and receive the same communication on another medium. For example, one can receive a voicemail message and choose to access it through e-mail or a smart phone. If the sender is online according to the presence information and currently accepts calls, the response can be sent immediately through text chat or phone call.

INTRODUCTION OF UNIFIED COMMUNICATIONS:

Unified communications (UC) is an increasingly important investment for organizations looking to improve productivity and responsiveness while reducing their IT costs. The convergence of voice, video, and data communications around a shared IP-based infrastructure - allowing users to easily make a call, send a message, or join an audio or video conference - is bringing benefits to businesses of every size, industry, and geography.

Scanned by CamScanner

 ISBN: 978-93-88441-43-8

But how should you select an enterprise-class UC solution? UC is a rapidly evolving area, making it harder to predict future requirements. A narrow decision based on a single application - say, instant messaging (IM) - may limit your choices later when it comes to supporting smartphones, tablets, video, or social networking. Likewise, a UC deployment that does not adequately consider the implications on IT infrastructure - such as security, directories, media handling, application hosting, networking, and so on - could become problematic as the solution evolves beyond its original scope.

The key is to build in sufficient flexibility to accommodate new developments as your needs evolve, while extending the value of your existing IT investments, establishing immediate value, and promoting user adoption. We have prepared this document to help you navigate this path, by suggesting ten areas that you should consider when evaluating an enterprise-class unified communications solution.

Definition:

Unified communications can be defined as solution or platform, accessible through desktop and mobile devices, that combines: unified messaging (email, fax, and voice messages in the same mailbox); advanced IP telephony calling and management; web, audio- and videoconferencing; Instant messaging; and pervasive presence management. In addition, UC applications enable integration with horizontal and vertical industry business processes and applications.

Objectives of the Study:

The research objectives for this thesis were:

To study select platforms – voice telephony, email, instant messaging, and video communication - that underlie UC pre-convergence and draw insights about the effects of technology, compatibility standards, and network effects on these platforms and use these insights to explain the market situation and implications for UC

To describe the emerging platform strategies of two large software vendors

Need of the Study:

Software employees are located across geography. 30% employees are home office users. It is necessary to provide simplest communication platform to all the employees so that they can communicate with customers and internal employees effectively. Because of applications like Skype, which facilitate low-cost, or free voice calls

Scanned by CamScanner

ISBN: 978-93-88441-43-8

through the Internet. Unified Communications (UC) takes this model and expands it to incorporate other types of communication as well.

Scope:

With unified communications, instant messaging, VoIP, collaboration requirements, employees with smart phones, closed authenticated message systems as issues on the horizon.

Provide modest medium term improvements to current email technology, providing a joint service if possible Keep an eye on the longer term perspective as it changes rapidly over the next few months and years

Migration: how to get from present systems to new system

Identify baseline and advanced electronic communications and collaboration service features needed for example, full function e-mail, mobile device support, file sharing, shared documents, interconnection with social networks, unified communications, instant messaging, and more.

Assure that the chosen platform supports best practices for information security including, for example, local and federated single-sign-on authentication, and spam and malware filtering.

Select and establish a new electronic communications and collaboration service platform for the organization that will best meet the needs of employees over the coming three to five years.

Reduce the "total cost of ownership" for future costs of e-mail for equivalent services

Minimize the impact of change in existing services – primarily e-mail and other major operations.

Reason to choose this Study:

Centralized Management and Administration:

Premise-based solutions are inherently difficult to manage. Simple tasks, such as setting up new users, making changes to user profiles, updating features and applying patches can be very difficult because they need to be done by a local administrator and/or require similar tasks to be repeated numerous times across multiple systems. The repetitive nature of these tasks significantly increases the chance of human error or misconfiguration. With a hosted solution, all administrative and management tasks are centralized, so the administrator can perform tasks once and have the confidence that

Scanned by CamScanner

ISBN: 978-93-88441-43-8

management updates and other tasks will be done swiftly and accurately. Centralized management and administration can save companies hundreds of hours over the traditional distributed model.

Rapid Expansion of Services to Remote Locations:

The workforce of today is highly distributed. Over 75% of employees today reside in locations other than the corporate headquarters. More organizations are collaborating with partners and customers outside the traditional corporate walls. A hosted solution can reach any individual anywhere and provides a consistent user experience.

Enablement of BYOD:

An employee may have a laptop, two smartphones, a tablet and a netbook. Making these effective as collaboration tools is a difficult challenge for IT departments. The only effective method of being able to support an increasingly consumerized enterprise is to push the UC applications in the cloud via a hosted service. A hosted solution enables companies to deliver any UC function to any device over any network, and then lets the user switch devices on the fly.

Efficient Use of Budget:

A hosted solution provides many budgetary benefits over premise-based solutions, including:

Lower Barrier to Entry:

Since There Is Virtually No Upfront Capital To Outlay For A Hosted Solution, Organizations can get started with a UC deployment immediately.

Budget Planning:

The use of a hosted solution allows a company to plan its budget more accurately than with a CPE-based solution since the subscription model provides spend that is predictable and easy to calculate.

Efficient Use of IT Staffing:

Shifting the infrastructure to the cloud means IT can offload many repetitive and time-consuming maintenance tasks. This means IT can focus on more strategic initiatives instead of the day to day.

Scanned by CamScanner

ISBN: 978-93-88441-43-8

Current State of Communication at Software Inc:

Contact different department heads to understand existing communication medium and the technical problems faced with current communication platform. Gather information about all the existing vendors/service providers of MSC Software.

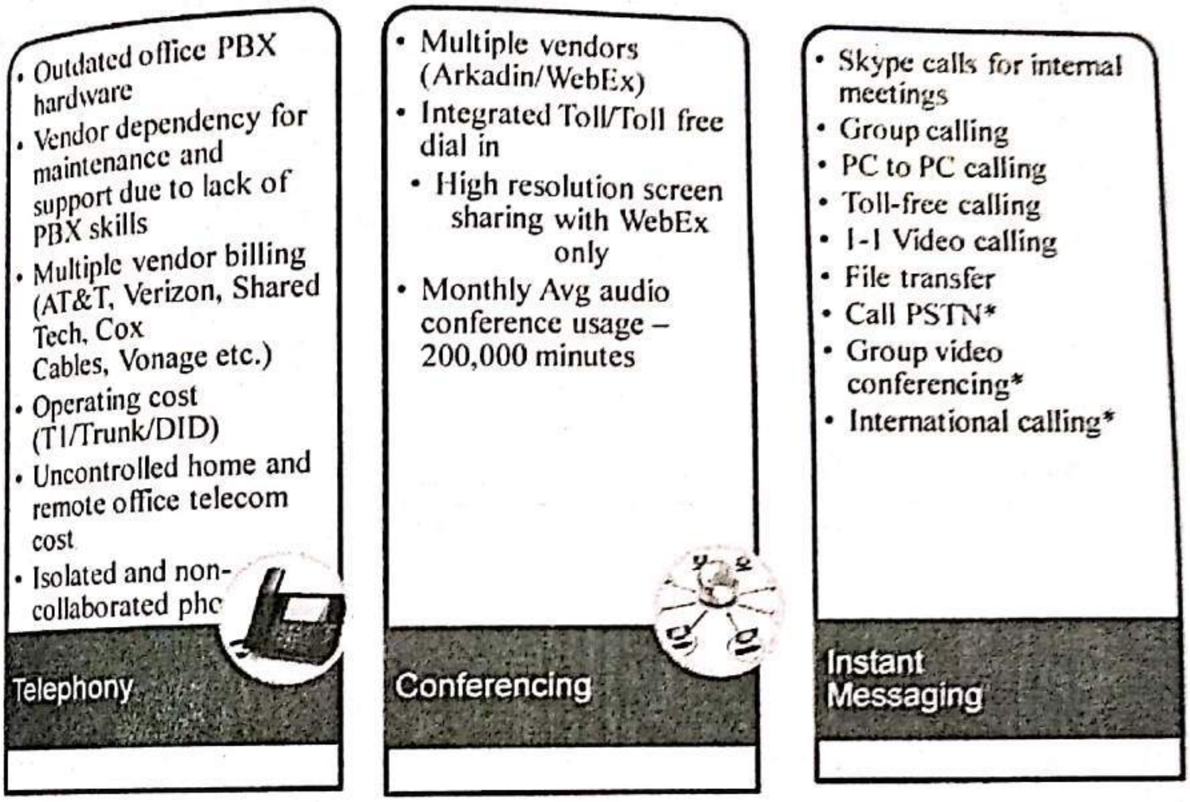

Telephony

Outdated office PBX hardware

Vendor dependency for maintenance and support due to lack of PBX skills

Multiple vendor billing (AT&T, Verizon, Shared Technologies, Cox Cable, Vonage etc.)

Trunk, DID, PRI, and T1 operating cost

Uncontrolled home and remote office telecom cost

2012 North America telecom spend at $180K

Isolated and non-collaborated phone system

North America office move, opportunity to consolidate

Phone Connections by Location/Vendor

Scanned by CamScanner

 ISBN: 978-93-88441-43-8

Location	Employee Count	Vendors
Ann Arbor	53	AT&T + Verizon
Glendale	25	AT&T
Grapevine	4	Time warner Cable
HO	52	AT&T/Verizon/Time Warner/Comcast/Vonage/Century Link
Santa Ana	139	AT&T + Verizon
Sunnyvale	10	AT&T
Tempe	5	COX Communications
Troy	3	Comcast
Conference Rooms	13	AT&T + Verizon (5 Santa Ana, 3 Ann Arbor, 3 Glendale, 2 Sunnyvale)
Total	**304**	

Conferencing

Multiple vendors (Arkadin/WebEx)

Integrated Toll/Toll free dial in

High resolution screen sharing with WebEx only

Monthly average audio conference usage- 200,000 minutes

Instant Messaging

Skype calls for internal meetings

Group calling

PC to PC calling

Toll-free calling

1-1 video calling

File transfer

PSTN calling*

Group video conferencing*

International calling*

(* These features are available with Skype credit)

Proposed State of Communication at Software Organizations'

ISBN: 978-93-88441-43-8

To understand the requirements from department heads to improve communication channel. Also to give an opportunity to all employees by enhancing the communication platform to make communication channel more advance and effective.

Hosted PBX system

Single Vendor For All North America (Office and Home office)

Connect All Employees as if They Are In The Same Office

One telephone and fax system for all mobile employees and remote offices. One number to reach employees whether in the office, home or on the road

Increase Efficiency - Stay in Touch and in Control

Take your office phone along wherever you go – presence over cell phone and soft phone.

Call US from soft phone while travelling local and international.

Instant notification of messages and faxes delivered to your PCs, cell phones or email.

Reduce Operating Costs

Business phone number and all features at one monthly cost

No PBX hardware or software to buy or maintain

Ease of use and administration

Complete cloud based solution

Single license for all services (Telecom, Conference and Instant Messaging)

Single conferencing solution for all meetings and customer support

VOIP based audio conferencing integration (Audio conferencing using PC speaker/Microphone) – Reduce dial in cost

Simple billing, unlimited usage (License based billing rather than usage based)

Additional meeting features

Annotation Tools – Highlight, draw important points on screen

Video conferencing – High definition video allows to see meeting attendees

Mobile client – Smart phone application to join and host meetings when travelling

Skype integration

Unlimited concurrent calls

Toll number dial in for Audio conferencing at no charge

Scanned by CamScanner

 ISBN: 978-93-88441-43-8

Connect all employees as if they are in the same office

Increase efficiency - Stay in touch and in control

Reduce operating costs

RESEARCH METHODOLOGY:

Primary Data:

Primary data is a data gathered for the first time. Researcher must thoroughly search secondary data sources before commissioning any efforts for collecting primary data. Primary data is a fresh data collected by researchers first hand.

Collection of Primary data:

Primary data can be collected through observational studies, surveys or experiments. The provider of primary data is known as respondent. Primary data for the research study was collected by way of constant interactions with department heads and key professional functioning in each department.

The survey instrument in the form of well-formulated questionnaire was circulated to all the departmental heads and their responses were collected, wherever necessary discussion was carried out with them to develop further insight in their responses to the questionnaire.

Secondary Data:

Secondary data may be defined as that data which has been collected earlier for some purpose other than the purpose of the present study. Secondary sources of data provide a wealth of information to the researcher.

Collection of Secondary data:

The secondary data for the research study was collected by reading the manuals of the company on the research related matter. Microsoft websites and published materials were also referred.

Conclusion

Unified Communication (UC) is the integration of various modes of communication and collaboration used by enterprise workers in the course of their workday.

. UC has been enabled by

Scanned by CamScanner

ISBN: 978-93-88441-43-8

1. The integration of transport networks as communication services move to IP based networks, and
2. The use of software platforms (for communication applications) which can be complemented extended and integrated in way not possible before.
3. Implement "Microsoft Lync 2013" as a hosted Unified Communication for IP Phones, Instant Messaging and Tele/Web Conferencing across all geographic locations at MSC Software,
4. Provided best unified communication platform to all worldwide employees, Reduced operating cost to > 50% which is remarkable savings for the company

REFERENCES:

Referred Microsoft website to get to know the exact technical requirements to implement Lync, to have better understanding of all Lync features and their use.

Referred documents and videos for spreading awareness in organization about Microsoft Lync 2013.

http://www.microsoft.com/en-in/download/details.aspx?id=37032

Websites

www.google.co.in

www.lynconline.com

www.micsrosoft.com

Scanned by CamScanner

2018-19

बी.सी.यु.डी., सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

व

अहमदनगर जिल्हा मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे,

न्यू आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, पारनेर

आयोजित

एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

५ जानेवारी २०१८

"आधुनिक महाराष्ट्रातील वंचितांचे इतिहास लेखन"

आयोजक

❖ इतिहास विभाग ❖

न्यू आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, पारनेर

जि. अहमदनगर ४१४३०२(महाराष्ट्र)

प्रकाशक

प्राचार्य डॉ. रंगनाथ आहेर
न्यू आर्टस्, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, पारनेर
(नॅक पुर्नमुल्यांकन - 'अ' श्रेणी)

संपादक

प्रा. डॉ. तुकाराम थोपटे (उपप्राचार्य)

प्रा. भिमराज काकडे

❖ संपादक मंडळ ❖

प्रा. एल. के. पठारे	प्रा. डॉ. वैशाली भालसिंग
प्रा. डॉ. विजयकुमार राऊत	प्रा. ए. सी. काळे
प्रा. डॉ. आर. ई. नजन	प्रा. व्ही. एस. धनशेट्टी
प्रा. डी. पी. सोनटक्के	प्रा. एस. एम. गायकवाड
डॉ. बी. बी. शेळके	प्रा. आबासाहेब गंडाळ

ISBN No – 978-81930154-3-5

मुद्रण

कॉलिटी प्रेस
कान्हूर पठार, ता. पारनेर, जि. अ.नगर

(या संशोधन पत्रिकेतील प्रकाशित झालेल्या शोध निबंधातील मतांशी प्रकाशक व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. ती मते त्या-त्या संशोधकाची समजावीत)

१७	दुसऱ्या महायुध्दाच्या काळातील सोलापूर शहरातील हातभाग कामगारांच्या चळवळी	प्रा. ए. डी. केत	९०-९७
१८	स्त्रियांचे हक्क व त्यांचे अधिकार डॉ बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. अर्जुन घाटे	९८-१००
१९	वंचितांचे समाजसुधारक महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे	प्रा. हरीश शेळके	१०१-१०७
२०	उत्खनन स्थळ इनामगाव	प्रा. एस. व्ही. गागरे	१०८-११०
२१	जुन्नर तालुक्यातील महादेव कोळी समाजाचे उठाव	प्रा. शांता गडगे	१११-११३
२२	आदिवासी धर्मातील विधी स्थळ, काळ व भाषा	प्रा. एल. बी. काकडे	११४-११६
२३	भारतातील आदिवासी चळवळीचा अभ्यास	प्रा. प्रकाश गावित	११७-१२०
२४	पुणे नगरपालिकेतील ज्योतीराव फुले यांचे योगदान	के. ए. भानवसे	१२१-१२६
२५	रानाप्रणीत संवादी इतिहास लेखन प्रवाह	ए. एल. भालसिंग	१२७-१३१
२६	प्राचीन मध्ययुगीन नेवासे	डॉ. वैशाली भालसिंग, प्रा. ए. टी. गंडाळ	१३२-१३८
२७	वंचितांच्या दृष्टिकोनातून घिसाडी जमातीचे चिकित्सक विवेचन	प्रा. के. एस. पवार	१३९-१४४
२८	**INTERPRETATIONS OF Indian History: COLONICAL Nationalist AND Post Colonical**	प्रा. संदिप शिरसाठ	१४५-१५१
२९	**History of Ahmednagar**	प्रा. व्ही. एस. पानसरे	१५२-१५४
३०	राष्ट्रवीरः साप्ताहिक एक उपेक्षित ऐतिहासिक विचारधन	प्रा. विशाल रोकडे	१५५-१५८
३१	ब्रिटिश कालीन पेठ तालुक्यातील (नाशिक) डांग सेवा मंडळाचा सामाजिक योगदानाचा अभ्यास	प्रा. एस. व्ही. पोतदार	१५९-१६३
३२	आधुनिक महाराष्ट्रातील मानसिक, वंचित इतिहासः एक स्त्री	प्रा. वंदना घोडके	१६४-१६९
३३	इतिहास लेखनातील नववनीन विचार प्रवाह व दृष्टिकोन यांचे चिकित्सक मुल्यमापन	प्रा. प्रा. सचिन कांबळे	१७०-१७३

जुन्नर तालुक्यातील महादेव कोळी समाजाचे उठाव

गाडगे शांता रंगनाथ
श्री ढोकेश्वर कॉलेज, टाकळी ढोकेश्वर
ता.पारनेर जि.अहमदनगर
मोबाईल नं. ९७६६११८३८१
मेल आय.डी.shantagadge@gmail.com

भारतीय राष्ट्रवादी आंदोलनाच्या व्यापक प्रवाहात आदिवासी समाजाने जवळ जवळ एक दशक ब्रिटिशांच्या विरोधात लढे दिलेले आहेत. भारतात सत्ता स्थापन करीत असताना ब्रिटिशांचे अनेक आदिवासी जमातींबरोबर संघर्ष झालेले आहेत. भिल्ल आणि कोळी लोकांबरोबर हे महाराष्ट्रामध्ये ब्रिटिशांचे संघर्ष झालेले दिसतात. आपल्या मर्यादांची आणि तुटपुंज्या साधन सामुग्रीची व मनुष्यबळाची कल्पना असतानाही या वंचित तळागाळातील लोकांनी ब्रिटिशांबरोबर संघर्ष करण्याची हिंमत दाखवली. या जमातींनी केलेल्या उठावांमुळे १८५७ च्या उठावाची पार्श्वभूमी महाराष्ट्रामध्ये तयार झाली होती. महाराष्ट्रामध्ये महादेव कोळी समाजाने ब्रिटिश विरोधात व सावकारांविरोधात लढे दिल्याची नोंद इतिहासामध्ये सापडते. ब्रिटिश शासनाचा जसजसा आदिवासी जमातींशी संपर्क वाढत गेला. तसा त्यांच्या मध्ये संघर्ष वाढत गेला. त्यातूनच पुढे उठाव व सामाजिक चळवळ निर्माण झाली. ज्या भागामध्ये आदिवासी जमातींचे अस्तित्व धोक्यात आले. तेथे आदिवासींनी लहान-मोठी बंडे उभारल्याचे दाखले मिळतात. परिणामी १८७४ मध्ये अनुसूचित जिल्ह्याचा कायदा पास करण्यात येऊन कोणकोणते कायदे आदिवासी समाजाला लावायचे नाही. याची दखल सरकारने घेतली.

इम्पीरियल गॅझेटमध्ये आदिवासींची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेली आहे. समान बोली भाषा बोलणाऱ्या, एकाच भू-भागामध्ये राहणाऱ्या, सुरुवातीला आंतरविवाहित नसलेल्या व समान नाव धारण करणाऱ्या कुटुंबाच्या समुदायाला आदिवासी असे म्हणतात.

उठावांची कारणमिमांसा :-

आदिवासी समाज व्यवस्थेमध्ये सामूहिक भूस्वामीत्वाची परंपरा होती. परंतु वसाहतवादी आर्थिक धोरणामुळे ही परंपरा संपुष्टात आली. वसाहतवादी अर्थव्यवस्थेच्या पूर्व काळात आदिवासी समाजाचे सामूहिक व पारंपारि[] हक्क सुरक्षित होते. जंगल उत्पादनावर आदिवासींची मालकी असून त्यावरच त्यांचा उदरनिर्वाह चालत असे. लाकूड तोडण्यास व शेतीसाठी तयार केलेल्या जमिनीवर कर लावला जात नसे. मात्र वसाहतवादी कालखंडामध्ये हे सर्व सामूहिक अधिकार नष्ट झाले या सत्तेने जंगलविषयक कायदे करून आदिवासींना जंगल बंदी केली. व जंगल खात्याची निर्मिती करुन आदिवासींच्या वन अधिकारांवर बंदी आणली. आदिवासींद्वारा उत्पादीत वस्तूंवर बंदी आणल्याने हा निर्णायक मुद्दा बनला. तसेच आदिवासींमध्ये असलेली बदलती शेती करण्याची पध्दती बंद करण्यात आली. वसाहतपूर्व काळात गडकिल्ल्याचे रक्षणाचे काम व त्याबदल्यात जमिनींची वतने काही आदिवासींना देण्यात आली होती. वसाहतवादी कालावधीमध्ये ही वतने रद्द करण्यात आली. वसाहतवादी आर्थिक हितसंबंधामुळे आदिवासी समाज सरकार व सावकारांच्या जाळ्यात सापडला आणि त्यांच्या शोषणाचा बळी ठरला. नवीन कर व्यवस्थेमुळे रोखीने कर भरण्यासाठी आदिवासींना सावकारांवर अवलंबून राहावे लागे. कर भरण्यासाठी तसेच बिया[]-औजारे खरेदीसाठी दुप्पट व्याजदरांवर जमिनी गहाण ठेवून सावकारांकडून कर्ज घ्यावी लागत. कर्ज व्याजासह परत करेपर्यंत अनामत म्हणून कर्जदाराच्या परिवारातील सदस्याला सावकाराकडे शेतावर किंवा घरी फुकटात काम करावे लागत. तसेच वसाहतवादी शासन व्यवस्थेमध्ये समाजातील उच्च जातीचा भरणा असल्याने

ISBN NO – 978-81930154-3-5

शासनाकडून मिळणारी वागणूकही अन्यायकारकच होती. या विरोधात जुन्नर तालुक्यातील महादेव कोळी समाजाने

कृष्णा सावळेचे बंड :-

होन्या केंगलेच्या बंडापासून प्रेरणा घेऊन जुन्नर येथील कृष्णा सावळे याने सावकारांच्या विरो-

प्रशासनाकडून मिळणारी वागणूकही अन्यायकारकच होती. या विरोधात जुन्नर तालुक्यातील महादेव कोळी समाजाने

कृष्णा साबळेचे बंड :-

होन्या केंगलेच्या बंडापासून प्रेरणा घेऊन जुन्नर येथील कृष्णा साबळे याने सावकारांच्या विरोधात बंड केले. या बंडाला आदिवासी जात पंचायतीचा पाठिंबा असल्याने संघटितपणे सावकारांना विरोध करण्यात आला.

ढवळा भांगरेचे बंड :-

ढवळा भांगरेच्या बंडाचा उदय ठाणे जिल्ह्यात झाला असला तरी ओतूर परिसरात महादेव कोळी व ठाकर जमातीची सावकार लूटमार करत असल्यामुळे त्यांनी आपल्या ५० सहकाऱ्यांसह ओतूरवर हल्ला केला. हल्ल्याच्या अगोदर ओतूरमधील सावकारांना 'नवरा होऊन आलो आहे, नवरी तयार ठेवा' अशा आशयाचा सांकेतिक भाषेत निरोप पाठविला होता. या निरोपाने सावकारांमध्ये भिती पसरली त्यांनी पैशाच्या बदल्यात क्षमा करण्याची विनंती. ढवळा भांगरेकडे केली. परंतु सावकार म्हणजे विषारी साप आहे. अशी त्याची समजुत असल्याने ओतूरमधील सावकारांची नाके कापून त्यांची दप्तरे जाळण्यात आली. ब्रिटिश सरकारने कॅप्टन ल्युकिनच्या नेतृत्वाखाली पोलिसांच्या तीन तुकडया त्याच्या बंदोबस्तासाठी ओतूरला पाठविल्या. पोलिसांबरोबर चकमकीत स्वत:जवळील दारु गोळा संपल्याने असहाय्य स्थितीमध्ये पोलिसांनी ढवळाला पकडले. आणि त्याला जन्मठेपेची शिक्षा देण्यात आली.

कोंडया नवलेचे बंड :-

१९३६-४० च्या सुमारास जुन्नर परिसरांमध्ये मोठया प्रमाणावर सावकारकी वाढली होती. रुपयाला चार रुपये व्याज सावकार आकारीत होते. आदिवासीचे पिक विक्रीसाठी आल्यानंतर पडत्या दराने त्यांची खरेदी केली जात होती. तसेच मापातही घोळ केला जात असे. आदिवासींच्या गरजेला मात्र त्यांना चौपटीने दर देऊन धान्य घ्यावे लागत होते. यामुळे या भागातील महादेव कोळी पिढयानपिढया सावकारांचे कर्ज फेडत होतो. या प्रकाराला आळा बसावा म्हणून कुकडेश्वर येथे भरलेल्या आदिवासी जात पंचायतीच्या बैठकीमध्ये सावकारशाही हटावाचा नारा आदिवासी समाजाने दिला. ६० आदिवासी तरुणांची सावकारविरोधी लढण्यासाठी टोळी तयार करण्यात आली. व या टोळीचा नायक कोंडया नवले याला निवडण्यात आले. सावकारविरोधातील ही एक सामाजिक चळवळ असल्याने तिला मोठया प्रमाणावर लोकांचा पाठिंबा मिळाला. सावकारांच्या घरावर दरोडे घालून हिशोबाच्या वहया जाळणे रोकड व दागिने घेऊन ते गरीब लोकांना वाटणे असा या टोळीचा क्रम होता. एकूण तेरा दरोडे या टोळीने सावकारविरोधात घातल्याची नोंद सापडते. १९४० मध्ये हरिचंद्र गडाजवळील गोहण्याची गडद या गुहेमध्ये पोलिसांनी कोंडया नवले याला गोळीबारात ठार मारले. त्याच्या साथीदारांवरील चाललेला खटला कोंडया टोळीचा खटला म्हणून महाराष्ट्रभर गाजला. कोंडया नवलेच्या उठावांमुळे जुन्नर भागातील सावकारशाही कमी झाली. गावोगांव जाऊन वसूली करणारे, आया-बहिणींचा उध्दार करत उर्मट बोलणारे सावकार व जमिनदार यांचे धंदे बंद झाले. महादेव कोळी समाजाने सावकारशाही विरोधात केलेले उठाव व्यापक होता. परंतु यातून लोकव्यापी आंदोलने मात्र उभी राहिली नाही. तसेच बंडवाल्यासमोरही व्यापक उद्देश नव्हता. या मंडळींना भक्कम नेतृत्व व विचारांची बैठक मिळाली असती तर मार्क्सवादयाचा उदय भारतातच झालेला असता. संपूर्ण महादेव कोळी समाज बंड वाल्यांना आपले पुढारी मानतात. सावकारविरोधात केलेल्या उठावामुळे त्यांना मोठया प्रमाणावर जनतेची सहानुभूती मिळाली. त्यामुळे पोलिसांच्या खबरी त्यांच्यापर्यंत पोहोचविणे, त्यांच्या आश्रयाची व जेवणाची व्यवस्था करणे अशी कामे करून जनता त्यांना प्रोत्साहन देत असे. महादेव कोळी जमातीच्या बंडाचे स्वरूप केवळ लूटमार करणे चोऱ्या करणे, दरोडे घालणे एवढेच मर्यादित होते असे नाही. तर त्यामागे सामाजिक न्यायाची या जमातीवर होणाऱ्या अत्याचाराची तसेच शोषण करणाऱ्या सावकारशाहीच्या अन्याया विरोधात उठाव करण्याची प्रवृत्ती होती.

या उठावांमुळे या समाजाची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढली सावकारांकडून होणारी लूटमार थांबली व अन्याय विरोधात उभं राहण्याचं मानसिक पाठबळ मिळवुन त्याची अस्मिता व स्वाभीमान कायम टिकला. या समाजाच्या बंडामुळे पुढील गोष्टी साध्य झाल्या.

१. या जमातीच्या बंडखोरीमुळे सावकारांचे व्याजदर कमी झाले.
२. आदिवासी समाजाला विशेष सवलती व अधिकार देण्याच्या दृष्टीने सर□ारने ल□ दिले.
३. जंगल खात्याचा नोकर वर्ग आदिवासींबरोबर चांगला वागु लागला.
४. सामुदायिक प्रतिकाराचा अन्यायविरोधाचा नवा मार्ग सापडला.
५. सरकारची दडपशाही मोडली पाहिजे, अन्यायकारी कायदे तोडले पाहिजे असा संदेश जनसामान्य पर्यंत पोहोचला.

संदर्भ□ंथ :-

१) अगलावे प्रदिप - आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, साईनाथ प्र□ाशन, २००१
२) देसाई संभाजी - महाराष्ट्रातील चळवळी, प्रशांत प्रकाशन, २०१३
३) देवगांवकर शैलेजा - आदिवासी विश्व, आनंद प्र□ाशन, २००१
४) गायकवाड दिपक - आदिवासी चळवळ स्वरुप व दिशा, स्नेहवर्धन २००१
५) □रे □विंद - भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती, कॉटिनेन्टल प्रकाशन, १९७५
६) □रे □विंद - आदिवासी विकासातील दिपस्तंभ, श्रीविदया प्र□ाशन, १९८०
७) □रे □विंद - सावकारांचे कर्दाकाळ, आदिवासी बंडखोर, अदिम प्रकाशन, २००२
८) □रे □विंद - सह्याद्रीतील आदिवासी, आदिम प्रकाशन, २००३
९) □ल□□ शां□ - महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड प्रकाशन २००१

ISBN No – 978-81930154-3-5

2017-18 ~~2017~~

HUMAN CONCERNS AND ISSUES IN SOCIAL SCIENCES

(Book III)

Editors

K. M. Nagargoje

J. R. Solunke

HUMAN CONCERNS AND ISSUES IN SOCIAL SCIENCES

(BOOK III)

Editors

K.M. Nagargoje
Assistant Professor and Head,
Department of Military Science
Shri Panditguru Pardikar College, Sirsala, Dist. Beed

Dr. J. R. Solunke
Assistant Professor
Department of Geography
Shri Panditguru Pardikar College, Sirsala, Dist. Beed

NEWMAN
PUBLICATION
www. vmanpublication.com

CONTENTS

1. नाद, संगीत और योग का अंतर्सम्बन्ध / डॉ० राहुल कुमार / 8
2. सितार सुधाकर उस्ताद मुश्ताक अली खाँ और सेनिया घराने की वादन शैली एक विश्लेषण / डॉ. पंकज लाहौरा / 11
3. **भारत में मुस्लिम-अल्पसंख्यक अधिकार, सामाजिक न्याय एवं समावेशी विकास** / Shimpy Pandey / 16
4. भारतीय त्योंहार और पर्यावरन प्रदुषन / प्रा.डॉ. भुसारे सुनंदा रामचंद्र / 21
5. बुन्देलखण्ड की सौर जनजाति एक समाजशास्त्रीय अध्ययन / डॉ. ऊषा अग्रवाल / 26
6. अनुच्छेद 356 और न्यायिक पुनर्विलोकन / प्रा.रामचंद्र गायकवाड / 34
7. भारतिय महिलांच्या शैक्षणीक स्थितीचा आढावा / डॉ. विशाखा हुमणे / 45
8. धम्माची परिभाषा / प्रा. मिलिंद तलवार / 53
9. श्री.मध्वाचार्यांचा जीव संकल्पनेविषयीचा विचार / नगरे कृष्णात ज. / 60
10. प्राणायामाचे मानवी शरीरास होणारे फायदे / प्रा. डॉ. मोरे एस.जी. / 66
11. प्राचीन ऑलिम्पिक स्पर्धा: एक प्राचीन कीडा साहित्य / प्रा. डॉ. घायाळ बाबुराव लक्ष्मनराव / 69
12. खेळाडूंसाठी समतोल आहार / प्रा.जाधव धरमसींग गेमसींग / 73
13. विविध कीडा स्पर्धा व्यवस्थापन / प्रा. डॉ. जुझारसिंघ नि. सिलेदार / 78
14. आधुनिक ऑलिम्पिक कीडा स्पर्धा साहित्य / डॉ. जायभाये नारायण नि. / 81
15. इंदिरा गांधी - व्यक्तिमत्वाचा शोध / डॉ.सौदागर फैय्याज मुनीरसाब / 85
16. वाळीत प्रकरणे आणि राज्यकर्त्यांची भूमिका: / प्रा. महेष बिन्हाडे / 89
17. **भारत पाकिस्तान संबंध / प्रा. अप्पासाहेब सूर्यभान गमे** / 93
18. भारताच्या वायव्य सीमाचे ऐतीहासीक भुसामरिक महत्व / किरण चक्रे / 98
19. अमली पदार्थ एक समस्या / प्रा. के.एम. नागरगोजे / 107
20. नेपाळमधील माओवादी चळवळ आणि महिलांचा सहभाग / प्रा. डॉ. दत्ता मा.कुंचेलवाड / 115
21. किशोरवयीन मुलांच्या आत्महत्या: एक मनो चिकित्सक अभ्यास / प्रा.कल्पना बळवंत पाटील / 120
22. सायबर काईम आणि सुरक्षाव्यवस्थे समोरील आव्हाणे – एक अभ्यास / प्रा.जी.एन.सोनवणे / 127
23. **पैशाच्या मुल्यातील बदलता दृष्टीकोन. कारणे परिणाम एक समग्र अध्ययन /** प्रा. संजय एम. तडवी / 132
24. राजर्षी शाहू महाराजांचे शेतीविषयक धोरण व आजची प्रासंगिकता /
25. E- Resources In College Libraries Of Ahmednagar With Reference: A Study/ Pawar Shubhangi Raosaheb / 146
26. The Effect Of Library Staff Training And Development / Rajaram Vaman Kapadi / 155
27. Information Communication Technology In Libraries: An Overview / Dr. Sudhakar B. Telke / 160
28. Imporatance Of Ict In Academic Libraries / Dr. Sunil H. Urkudkar / Prashant K.Bhatkar / 164
29. Library Automation In India: A Survey Of Information Retrieval System Of Central Library Of Iit Delhi. / Mrs. Sunita Patil. / 169
30. Knowledge Management / Tamboli Mubarak Shahabuddin / 177
31. Role of Library in the Development of Society / Dr. V. A. Kale & Datta Pawar / 183
32. Role Of Knowledge Management In Libraries / Mr. Vinayak Savatagi / 187
33. Library And Information Science Education In Indian A Historical Perspectivw / Shinde M.U./ 194
34. महाराष्ट्रातील कृषी पर्यटन व्यावसाय एक भौगोलिक विश्लेषण / प्रा. डॉ जयदीप रा. सोळूंके / 201

E- RESOURCES IN COLLEGE LIBRARIES OF AHMEDNAGAR WITH REFERENCE: A STUDY

Pawar Shubhangi Raosaheb
Librarian
ShriDhokeshwarcollege
Takali Dhokeshwar.
e-mail: shubhavi1527@gmail.com

Introduction: In this era, in the development of film, video, microfilm, photocopying and computer technologies have all required change and accommodation in the law, in library practices, in distribution, in patterns of consumption and use. Digital technology has made more easy and comfortable to apply and use of the collected digital information's in the libraries for future research and overall development of the society. Earlier the main task of the librarian was just the material selection but now the same has been extended to the creation and maintenance of websites, teaching specific references, fund rising and other task. In fact, the collection development is hybrid work incorporating both technical and public services. The emergence of IT & internet the collection development trends has been changed from traditional to internet/ web technology. The primary goal of collection development efforts is to build a collection that supports the need of the users.

Library patrons in today's environment expect access to electronic item as well as physical materials. In fact, publishers are abandoning the traditional print model in favor of electronic formats that can be substantially less expansive for them to deliver. Physical and electronic versions of scholarly resources serve different purposes: the former may be preferred for embedded graphic objects, whereas electronic versions are easier to access, often in varying combination of portable document format(PDF), hypertext markup language (HTML), MS Word, extensible markup language (XML), and text.

Feature Of E-Resources

The main features of digital collections in the libraries are:

- Easy access to information any where any time to any one without physical existence.
- The potential to display materials that are in inaccessible formats, for instance, large volumes or maps.
- Comparatively economical and potential integration into
- Enhanced search ability, including full text.
- Integration of different media (images, sound, videos, etc...).
- The ability of specify requests for surrogates (photocopying, photographic prints, slides, etc...).

E- Resources Collections For College Libraries: Today e-resources have become a major field in the world literature. Electronic publishing are those publications, which are available on CD-ROMs or on the Internet. The electronic documents, which are available on CD-ROM, are referred as offline documents while those on the Internet are known as online documents. The digital resources in libraries are E- books (electronic version of printed books)like text book picture books, moving picture books, multimedia books, hypermedia books, intelligent electronic books, telemedia books and cyber books; E-Journal, E-Thesis (thesis in electronic format); E- Newspapers and newsletters; E- magazines, E-reference sources like dictionaries, almanacs, encyclopedias and other reference sources available online in full-text; Statistical sources; sound recording and image database (Arts, Maps etc.); E- indexes; Web OPAC; Database; Webpage; Library Consortia; etc.

All type of documents are available through internet or network. Publishing industry has been heavily depending on it. In formally we can divide all available resources in two categories i. e. paid resources, open access resources.

Nlist: Extending E- Resources To Colleges: Due to rapid growth to documents and escalation in the cost of printed as well as electronic resources, it this become very difficult for a library to afford the expenses of all resources they require. As a result several local, regional, national and international resource sharing network have been developed. The INFLIBNET Centre an IUS of UGC has developed a resource sharing network known as UGC-INFONET Digital Library Consortia in order to provide electronic access to scholarly literature in all areas of learning to the univerrsities and R&D institution in India.

For college libraries NLIST is another resource sharing network of INFLIBNET Centre which was formally lunched on 4th May, 2010. NLIST stands for National Library and Information Services Infrastructure for Scholarly Content is a project funded by Ministry of Human Resources Development (MHRD) under its National Mission on Education through ICT. It is extending selected e- resources to the college libraries of India which is under 2F/12B Section of UGC Act. This prigramme is jointly executed by the UGC-INFONET Digital Library Consortium, INFLIBNET Centre and the INDEST-AICTE Consortium, IIT Delhi. It provides;

a) Access to cross subscription of e-resources subscribed by the two consortia i. e. subscription to INDEST-AICTE resources for universities and UGC-INFONET resources for technical institution and

b) Access to related e-resources to the colleges covered under 2F/12B section of UGC Act. Within one year of its launched, NLIST has been awarded. Best project jury Award e-India 2015 in the category Digital Learning through ICT in Higher Education Institute. Again NLIST has been awarded the Manthan South Asia Award 2010 under e-learning category and Skoch Digital Inclusion Award 2011 in tha category Technology in Education for NLIST Project. The resources available under NLISTprogramme for the college libraries have been listed in the following table:

E-Resources	No. of Journals
American Inst. Physics	18
Annual Review	33
Cambridge University Press	224
Economic and Political Weekly	1
Indian Journals	180
Institute of Physics (IoP)	46
JSTOR	2500
Oxford University Press	206
Royal Society of Chemistry	29
H.W. Wilson	3000
Total	**6237**

Table 1: E-journals accessible for college libraries under NLISTprogramme

E-Resources	E-books
Cambridge Books Online	1800
E-brary	125000
EBSCHost- Net Library	936
Hindustan Book Agency	65
Institute of South East Asian Studies(ISEAS) Books	382
Oxford Scholarship	1402
Springer e-books	2300
Sega Publication Books	1000
Taylor Francis eBooks	1800
Myilibrary-McGraw Hill	1124
World- eBook Library	3000000
South Asia Archive	though NDL
Total	3135809

Table 2: E-books accessible for college librariesunder NLIST

Besides these MathSciNet (Bibliographic database), Web of Project Muse and Nature (E-Resources for Technical Institutions: IIT, IISc, IISERs&NITs) are also accessed through NLIST.

Colleges Libraries Of Ahmednagar: As on 31st Desember 2015, 4631 college of Maharashtra are registered for NLISTProgramme. Only 55 college of Ahmednagar. Table No. 3a are under this programme for the present study 11 colleges of Ahmednagar are covered. The college of Ahmednagar have been arranged chronological by year of establishment in Table No. 3b. The New Art's, commerce & science College in the entire AhmednagarDistrict, has been established in the year 1918. The New Art's, commerce & science College which is re-accredited by NAAC graded with "A" grade & recognized by NAAC as the Centre of of excellence other colleges are yeat to be re-accredited by NAAC for the second time.

Name of the college	Year of Establishment	NLIST Introduced	streams	Website
Ahmednagar jilha Maratha vidyaprasark samaj's new ars commerce & science college, Parner.	1918	Yes	Art's, commerce, & Science	www.newartsparner.com
B.P.H.E. Society'sAhmednagar college	1947	Yes	Art's, commerce, & Science	www.aca.edu.in
Pemrajsarda college	1962	Yes	Art's, commerce, & Science	sardacollege.org
Babujiavhadmahavidyalay	1966	Yes	Art's, commerce, & Science	www.babujiavhadcollege.org
New art's,science& commerce college	1970	Yes	Art's, commerce, & Science	www.newartscollege.com
Agasti arts commerce &dadasahebrupwate science college	1974	Yes	Art's, commerce, & Science	www.Agasticollege.com
BaburaojiGholap college of art's, science,&Commerce	1989	Yes	Art's, commerce, & Science	www.pdea-bgc.org
ShriDhokeshwar college .	1994	Yes	Art's, commerce, & Science	takalidhokeshwarcollege.academia.edu
Art's commerce & science college	1998	Yes	Art's, commerce, & Science	www.htcampus.com/college
Art's ,science, commerce college	1999	Yes	Art's, commerce, & Science	www.pravara.in
Art's ,science,	2004	Yes	Art's,	www.pravara.in

commerce college			commerce, & Science	

Table 3 : List of the colleges of Ahmednagar.

Users Covered

E-resources of NLIST can be accessed by the users with the help of a valid user Id and password. The colleges registered under NLIST have to prepare a list of authorized users of the college such as teachers, students, staffs in the prescribed format for the purpose of getting User Id and Passwordfrom the INFLIBNETcentre, Ahmedabad. After obtaining User Id and Password from the INFLIBNETcentre, user can access e-resources by login at NLIST site i.e. http://nlist.inflibnet.ac.in. The college libraries of Ahmednagar registered under NLISTprogramme had already obtained user Id and password of authorized users from the INFLIBNET Centre. Table 4 below shows the number of users of the registered colleges of Ahmednagar who were given User Id and Password to access e-resources under NLIST. The table shows that most of the colleges, exceptArt's, Commerce & Science Alkuti. , have not created Id and Password for the students for accessing NLISTeresources. However, some colleges viz. AhmednagarJilha Maratha VidyaPrasarakSamaj'sNew Art's, commerce & science College, Ahmednagarand New Art's, commerce & science College, Parner.are providing access to e-resources to the interested students also in the college library by using the Librarians' Id and Password.

Among the faculty members, 91% faculties of New Art's, commerce & science College, Parner.,are having Id and Password followed byAhmednagarJilha Maratha VidyaPrasarakSamaj'sNew Art's, commerce & science College Ahmednagar.,with 88%. New Art's, commerce & science College, Shevgaon., with 84%. is providing access the faculty members, students and all College Staff.

Name of the college	User Population			
	Faculty		Student	
	Access given	Total No.	Access given	Total No.
Agasti arts commerce &dadasahebrupwate science college	240 (29%)	820	No	1200
Ahmednagarjilhamarathav idyaprasarksamaj's new ars commerce & science college	3080(88%)	3500	No	15000
Art's, Commerce & Science	2274(91%)	2500	No	95000
Art's ,science, commerce	nil(0%)	350	No	5000
Art's ,science, commerce college	1848(84%)	2250	No	10000
B.P.H.E.Socity'sAhmednagar college	2268(54%)	4220	No	40020
Babujiavhadmahavidyalay	257(28%)	920	No	1500
Baburaojigholap college of art's, science,& COMMERCE'S	1656(72%)	2340	No	12030
New art's,science& commerce college	980(65%)	1500	No	12580
Shridhokeshwar college .	250(26%)	964	No	2580
Pemrajsarda college	1500(51%)	2900	No	12220

Table No. 4 User Covered under NLIST.

User's Awareness: User's awareness is very much essential as many users do not know how to access. Table 5 shows that only 10 college libraries of Ahmednagar conducted users' orientation on how to access and use e-resources.

Name of the college	Whether Demonstration given to User		No. Of user attended Demonstration	
	Faculty	Student	Faculty	Student
Agasti arts commerce &dadasahebrupwate science college	Yes	Yes	20	290
Ahmednagarjilhamaratha vidyaprasarksamaj's new ars commerce & science college	Yes	Yes	75	500
Art's, Commerce & Science	Yes	Yes	27	275
Art's ,science, commerce college	No	No	Nil	Nil
Art's ,science, commerce college	Yes	Yes	29	235
B.P.H.ESocity'sAhmednagar college	Yes	Yes	20	200
BabujiAvhadmahavidyalay	Yes	Yes	35	350
BaburaojiGholap college of art's, science,&Commerce	Yes	Yes	38	250
New art's,science& commerce college	Yes	Yes	45	457
ShriDhokeshwar college .	Yes	Yes	38	125
PemrajSarda college	Yes	Yes	40	390

Internet Connectivity: With regard to internet connectivity, Table 6 shows that only Art's, Commerce & Science College, Kolharlibrary has

leased line connectivity with more than five mbps bandwidth. Five libraries have broadband connectivity of which four colleges have 556 kbps bandwidth and one college has five mbps bandwidth connectivity of BSNL. arts commerce & science college, Alkuti does not have any Internet connectivity though it has already registered under NLISTprogramme.

College Name	Type Of Connectivity			Bandwidth		
	Broad band	Leased Line	Other	556 kbps	Imbps	above 5 mbps
Agasti arts commerce &dadasahebrupwate science college	Yes	---	---	Yes	---	---
Ahmednagarjilhamarathavidyaprasarksamaj's new ars commerce & science college	Yes	---	---	---	---	---
Art's, Commerce & Science	Yes	---	---	Yes	---	---
Art's ,science, commerce college	No	No	No	No	No	No
Art's ,science, commerce college	Yes	Yes	---	---	---	---
B.P.H.ESocity'sAhmednagar college	Yes	---	---	Yes	---	---
BabujiAvhadmahavidyalay	Yes	---	---	---	---	---
BaburaojiGholap college of art's, science,& COMMERCE'S	Yes	---	---	Yes	---	---
New art's,science& commerce college	Yes	---	---	---	---	---
ShriDhokeshwar college .	Yes	---	---	Yes	---	---
Pemrajsarda college	Yes	---	---	---	---	---

Table 6: Internet Connectivity

Type of Power back-up Facility Availablein the Library

A good power backup facility is very much essential as frequent 'er failure takes place in the Ahmednagarcity. Table 7 shows that Art's, commerce & science College, Parner., AhmednagarJilha ı VidyaPrasarakSamaj's New Art's, commerce & science Ahmednagar, New Art's, commerce & science, B.P.H.E.Socity'sAhmednagar College, Ahmednagar, College libraries have Generator for long hour power back Commerce & Science College, Alkuti, Art's, Commerce llege Kolhar, BaburaojiGholap College of art's, science,& Commerce College library and ShriDhokeshwar College are having inverter while rest of the colleges are having UPS which provide very less power back up facility in comparison to generator and inverter.

Name of the college	Type Of Power Back-up Facility Available		
	Ups	Inverter	Genrator
Agasti arts commerce &dadasahebrupwate science college	---	Yes	---
Ahmednagarjilhamaratha vidyaprasarksamaj's new ars commerce & science college	---		Yes
Art's, Commerce & Science	---		Yes
Art's ,science, commerce college	---	Yes	
Art's ,science, commerce college	---		Yes
B.P.H.E. Society's Ahmednagar college	---		Yes
BabujiAvhadmahavidyalay	---		Yes
BaburaojiGholap college of art's, science,&Commerce	---	Yes	
New art's,science& commerce college	---	Yes	
ShriDhokeshwar college .	---	Yes	
Pemrajsarda college	---		Yes

Table No. 7: Type Of Power Back-up Facility Available

Suggestions

- All registered must provide access to eresources of NLIST to the students of college libraries of Guwahati.
- User orientation on how to search, retrieve, and use e-resources should be arranged for the teachers and students of the college regularly.
- Infrastructure facility should be improved for accessing e-resources in the college libraries of Ahmednagar.
- Colleges should possess higher bandwidth internet connectivity.
- A dedicated power back-up facility should be set up in the colleges for long hour electricity failure.
- Jstor e-journals should be added in NLIST for the benefit of the users of the college libraries.

- Students Syllabus/Course oriented e-resources including e-books should also be included under NLIST.
- Training on e-resources retrieval skills for the teachers and students of the college should be made compulsory.
- The updated version of antivirus software should install on the server to avoid the threat of virus

Conclusion: With the advantages of the information age the libraries have brought new opportunities to enhance their services. Using new technologies to achieve the highest degree of security possible if new technologies are ensured and need another layer of action for the effective use of the resources. Some of the common and most damaging forms ofsecurity threats are viruses, worms, Trojan Horse, Hacking and cracking, Spoofing, Denial of service attacks, etc.

In today's electronic environment, librarian must act as a knowledge manager, applying the skills of collection planning, selection, analysis and cooperation in order to manage the intersection of print and digital resources. They need to think about the availability and accessibility of multiple electronic formats in order to deliver the best information to all users in the least possible time. The web has introduced new resources to collection managers throughout the world. Digital resources are affecting collection development and management policies and are drawing attention to two areas that have been neglected namely how the libraries change to meet the new searching habits of users on the Internet and how do collection managers react to changing information needs of users. With more and more resources available in the digital format, the collection development has to include these resources, thus making them easily accessible to users.

References

1. SAXENA, Arun. Digital Libraries and Archives. Delhi: Indian publishers, 2007. pp 58-60.
2. MAHAPATRA, Ravindra K. Dynamics of eresources& usage trends in digital libraries. New Delhi: SSDN publishers, 2011. pp 4348.
3. SARKAR, Sankar. Use of e-resources among the research scholars of Gauhati University. Unpublished, DLIS, Gauhati University, 2010.
4. TIWARI, Purushottam. Digital Library. New Delhi: APH publishers, 2008. pp 23-30

❑❑❑

International Conference

on

GLOBAL ENVIRONMENT: ISSUES, CHALLENGES AND SOLUTIONS

वैश्विक पर्यावरण: समस्याएँ, चुनौतियाँ एवं समाधान

(An Interdisciplinary Approach) 23 rd September, 2016

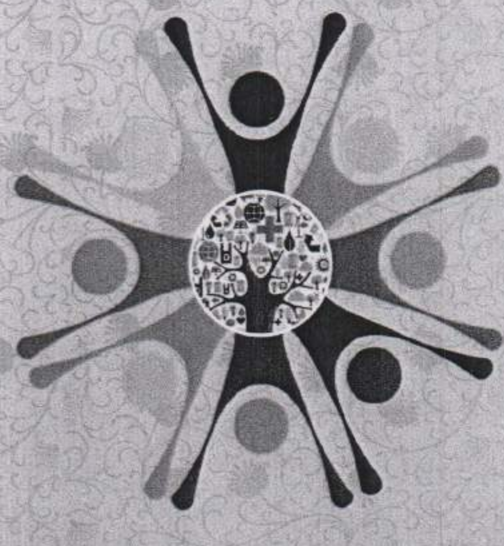

Ahmednagar Jilha Maratha Vidya Prasarak Samaj's

New Arts, Commerce and Science College, Parner

Tal. Parner, Dist. Ahmednagar

Pin. 414 302 (Maharashtra)

Phone:- 02488-221537

Fax:- 02488-221535

Website:- www.newartsparner.com

संतसाहित्य आणि पर्यावरण

श्री.लक्ष्मण भिकाजी कोठावळे सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख श्री ढोकेश्वर कॉलेज टाकळी ढोकेश्वर, ता.पारनेर, जि. अहमदनगर

अश्वत्थमेकं पिचुरमन्दमेकं न्याग्रोधमेकं दषचिंत्रिणीकम्। कपित्थाबिल्वा मलकीयत्रंच पश्चाम्ररोपी नरकं न पश्चेत् (122–2–10)

वृक्षरोपणाचा संदेश देणाऱ्या भविष्योत्तर पुराणातील श्लोकाचा अर्थ असा आहे की, जो मनुष्य एक पिंपळ, एक निंबवृक्ष, एक वटवृक्ष, दहा चिंचवृक्ष, तीन कवठवृक्ष, तीन बेलवृक्ष, तीन आवळीवृक्ष आणि पाच आम्रवृक्ष लावतो. तो कधीही नरक पाहत नाही. खरोखरच वरील श्लोकाची कृती जर प्रत्येक मनुष्याने केली तर पर्यावरणाचे संवर्धन होऊन पृथ्वीचा स्वर्ग झाल्याशिवाय राहणार नाही.

संत ज्ञानदेवांचा पर्यावरण विचार :– संत ज्ञानदेवांनी पर्यावरणाचे महत्त्व फार पुर्वीच ओळखले होते. मानवी जीवन आणि निसर्ग यांचा समतोल राहिला तरच समृध्दी टिकेल हे ज्ञानदेवांना माहित होते. पर्यावरण अबाधीत राहावे यासाठी ग्रामरचना आणि वृक्षरचना कशी असावी ते ज्ञानेश्वरी ग्रंथात सांगतात.

नगरेंचि रचावी। जळाशये निर्मावी।
महावने लावावी। नानाविथे।। 14–233

माणसाला राहण्यासाठी सुंदर, आकर्षक नगरे वसविली पाहिजेत. पाण्याचा साठा निर्माण करणारी निर्मळ जलाशये करावयाला पाहिजेत नानाविध प्रकारची झाडे, बाग–बगीचे निर्माण करणारी वने केली पाहिजेत. बाराव्या शतकात पर्जन्यमान, वने आणि पर्यावरण समृध्द असतानाही ज्ञानदेवांनी दूरदृष्टीने पर्यावरणाचा विचार मांडला आहे. यावरुन ज्ञानदेव हे पर्यावरणाची कशी जपणूक करावी हेच सांगतात. याचा अर्थच असा होतो की, निसर्गाला जपले तर पर्यावरण संवर्धन होते. याउलट आज निसर्गाला जपले नाही म्हणून प्रदूषण झालेले आहे.

ज्ञानदेवांच्या याच ओवीचा प्रयोग जेष्ठ समाजसेवक, पदमभूषण डॉ.अण्णासाहेब हजारे यांनी राळेगणसिध्दी गावामध्ये केला आहे. गावामध्ये यादवबाबा मंदिर, समाजमंदिर, ज्ञानमंदिर, ग्राममंदिर, वृक्षमंदिर, जलमंदिर उभे केले आहे. या गावाचाच आदर्श आज देशासह जगाला मिळालेला आहे.

पर्यावरणाचा सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे वृक्ष आणि वेली आहेत. ज्ञानेश्वर महाराजांची वृक्षाला विभूती मानलेले आहे. वृक्षांमधून पर्यावरणाचे विभूतीतत्व सांगताना ते म्हणतात.

बीज मोडे झाड होये।झाड मोडे बीज सामायें।
ऐसोनि कल्पकोडी जाये। परि जाति न नशे।।7.56

शुध्द बीज भूमीमध्ये गाडून घेते तेव्हा त्यातून वटवृक्ष निर्माण होतो. वृक्षाला जेव्हा फळे येतात तेव्हा असंख्य बीज निर्माण होते. पण हे झाड नष्ट होत नाही. हे निसर्गाचे पर्यावरणाचे चक्र अव्याहत चालू आहे. या निसर्गचकाला मानवाने आज बाधा निर्माण केलेली आहे. हा धोका टाळण्यासाठी संतांच्या पर्यावरणाचा विचार कृतीत येण्याची आवश्यकता आहे.

वसंत तेथे वनें।वन तेथे सुमनें।
सुमनी पालिंगनें। सारंगाची।।18.1635

निसर्गसृष्टीमध्ये सर्व ऋतुत वसंतऋतु हा राजा आहे. कारण याच ऋतुत वृक्ष लतावेलींना नवी पालवी फुटते. पालवी फुटल्यानंतर फुले आणि फळे येतात. जेथे फुले आणि फळे तेथे भ्रमरांचे गुंजारव चालते मग या वनांची शोभा काय वर्णावी. पर्यावरणविषयीचा ज्ञानदेवांचा हा विचार सहदय मनाला भावल्याशिवाय राहवत नाही.

जो खांडावया घावो घाली। कां लावणी जयाने केली।
दोघा एकाचि साऊली। वृक्ष दे जैसा।।12.166

वृक्ष आपणास छाया देतात, फळे देतात व काष्ठारुपाने इंधनही देतात. असा हा वृक्ष तोडणारावरही सारखीच छायेची वृष्टी करतो आणि लावणरावरही तीच छायेची कृपावृष्टी करतो म्हणून मानवाने झाडे लावून कृतज्ञपणाभाव स्विकारला तर पर्यावरणाचे संवर्धन होईल.

पाऊला पाऊली उदकें! परि वर्षाकाठीही चोखे।
निर्झरे का विशेखे। सुलशे जैथ।।6–74

पावसाळा सुरु झाल्यानंतर निर्मळ पाणी पहावयास मिळते. पर्वतामधील दरीमध्ये निर्झर वाहताना दिसतात. घनदाट वृक्षराजीमुळे सूर्याचे प्रखर उन सुध्दा सौम्य झालेले पाहावयास मिळते. असे निसर्ग दृश्य पाहून डोळेही सुखावतात. आज जग प्रदूषणांच्या विळख्यात सापडलेले आहे. यातून बाहेर पडण्यासाठी ज्ञानदेवांचा पर्यावरणाचा विचार महत्त्वाचाच आहे.

ना तरी माधवी माधी घडे। तेथे वनशोभेची खाणी उघडे।
आदिलापासोनी आपडे। जियापरी।।1–43
हा भक्तियोगु निश्चित। जाण माझा।।10–118

जो जो प्राणी दिसेल तो भगवंत मानावा हा ज्ञानदेवांचा भक्तियोग जगाने स्विकारला तर जगा आणि जगू द्या हे सूत्र निघते. या सूत्राची कृती मानवाने स्विकारली तर पर्यावरण संवर्धनाचे महत्वाचे काम मार्गस्थ झाल्याशिवाय राहणार नाही.

संत नामदेवांचा पर्यावरण विचार – भागवत धर्माचे विस्तारक आणि वारकरी कीर्तन परंपरेचे निर्माते संत नामदेव यांच्या घराण्यामध्ये शिवभक्ती आणि विष्णुभक्तीची जोड पहावयास मिळते. महाशिवरात्रीच्या वेळी ते शिवकथा सांगतात. महादेवाच्या पिंडीवर भक्तीभावाने एकच बेलाचे पान वहा ढीगभर पाने वाहून बेलाच्या झाडाची अधिक पाने तोडू नका व मंदिरात कचराही करु नका असे ते सांगतात.

एक पसा पाणी एक बिल्वदळ।
पूजन केवळ झोपे बहू।।

आज पाण्याची हेळसांड करणारी शहरी माणस आणि भक्तिचे प्रदर्शन करण्यासाठी पाने फुले तोडून पर्यावरणाला बाधा निर्माण करणारे भोंदू आणि संत नामदेवांचा पर्यावरणविचार समजावून घेण्याची आवश्यकता आहे.

सावता महाराजांचा पर्यावरण विचार – ज्यांना आपल्या घराभोवती व शेतामध्ये झाडे लावायची आहेत. शेती फुलवायची आहे. त्यांनी सावता महाराजांचे चरित्र आणि अभंग वाचले पाहिजेत.

कांदा मुळा भाजी। अवघी विठाबाई माझी। शेतीतील पिके हाच माझा खरा विठ्ठल आहे. पर्यावरणातच परमेश्वर पहा हा विचार देणारा सावता महाराज एक थोर पर्यावरण प्रेमी संत आहे.

संत एकनाथांचा पर्यावरण विचार – भागवत धर्माचा भक्कम आणि स्थिर खांब म्हणजे शांताब्रम्ह एकनाथ महाराज. एकनाथी भागवतामध्ये त्यांनी विस्ताराने पर्यावरणाचा विचार मांडला आहे.

रामदासांचा पर्यावरण विचार – विश्व हे पंचमहा भूतांपासून बनलेले आहे असे समर्थ रामदास स्वामी म्हणतात.

पंचभूते झाले जग । पंचभूतांची लगबग।
पंचभूते गोलिया मग। काय आहे।। (दासबोध)

हे जग पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश या पंचमहाभूतांमूळेच चालत आहे. हे जग म्हणजे या पंचमहाभूतांची चळवळ आहे. ही पंचमहाभूते गेली तर काहीच राहणार नाही. ही पंचमहाभूते म्हणजेच पर्यावरणाचे प्राण असणारे पंचेश्वर आहेत. म्हणून जगातील विचारवंतांनी एकत्र येऊन ही सजीव प्राणी सृष्टी जिवंत ठेवायची असेल तर या पंचमहाभूतांचे संरक्षण केले पाहिजे हा संदेश जगाला रामर्थांनी दिला पाहिजे.

संत तुकारामांचा पर्यावरण विचार : निस्वार्थ मनाने जो सर्वांना प्रेम देतो व अपकारावरही जो उपकार करतो तो खरा सोयरा आहे. असे हे सोयरे वृक्ष, वेली आहेत. हा विचार संत तुकाराम महाराजांनी पुढील प्रसिध्द अभंगात सांगितला आहे.

वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे वनचरे। पक्षीही सुस्वरे आळविती।।1।।
येणे सुखेरुचे एकांताचा वास।नही गुणदोष अंगा येत।।2।।
आकाश मंडप पृथिवी आसन।रमे तेथे मन क्रीडा करी।।3।।
कथा कमंडलू देह उपकारा। जाणवितो वारा अवसरु।।4।।
हरिकथा भोजन परवडी विस्तार।करोनि प्रकार सेवुं रुची।।5।।
तुका म्हणे होय मनासी संवाद।आपुलाचि वाद आपणासी।।6।।

वनामध्ये असणारे वृक्षराज, लतावेली वनामध्ये चरणारे प्राणी, सुस्वर कंठाने गायन करणारे पक्षी हे सर्व आमचे सोयरे आहेत. अशा सोयऱ्यांबरोबर एकांतात राहताना तुकाराम महाराजांना आवडते. कारण तेथे कसल्याही प्रकारचा गुणदोष मनात राहत नाही व अंगालाही लागत नाही. आकाशाचा मंडप आणि पृथ्वीच्या आसनावर बसल्यामुळे क्रीडा करताना मन रमते. देह उपचारासाठी गोधडी आणि कमंडलू एवढी साधने मला पुष्कळ होतात. हरिकथेच्या भोजनाने नवविधा भक्तीची रुची वाढून भोजनामध्ये आनंद निर्माण होतो. मनाशी संवाद होतो. याचे प्रमुख कारण म्हणजे वृक्षवेल्ली माझे सोयरे आहेत. या अभंगातून झाडांवर फुलांवर आपण प्रेम केले पाहिजे व पर्यावरण संवर्धन केले पाहिजे हाच संदेश जनमाणसाला पोहोचतो.

समारोप : संतांनी आपल्या आध्यात्मिक पातळीवर मानवी जीवन सुखी आणि समृध्द होण्यासाठी पंचमहाभूतांच्या संवर्धनासाठी भक्तिमार्गाने प्रबोधन केले आहे. देव, पुजा, सण, उत्सव यामध्ये पान, फुल, फळ, वृक्ष, पाणी, आणले या सर्व भूतांमध्ये भगवंत पाहावा ही दृष्टी दिली आहे. आज संतसाहित्यातील पर्यावरण विचारांची समाजाला गरज आहे. संतसाहित्य हे खरे तर समाजतारक आहे. पर्यावरणाला मारक ठरणाऱ्या प्रदुषणांवर मात करण्यासाठी संतसाहित्य ही खरी संजीवनी आहे.

संदर्भ साहित्य :

1. गोसावी र.रा. सकल संत गाथा खंड – 1, खंड–2
2. दांडेकर शं.वा. – सार्थ ज्ञानेश्वरी
3. देशपांडे वामन– सार्थ श्री दासबोध
4. देखणे रामचंद्र – संत साहित्यातील पर्यावरण विचार
5. मिसाळ विकासानंद श्री संत निळोबाराय महाराज सार्थ अभंगगाथा

जलव्यवस्थापन काळाची गरज

प्रा. श्रीमती दिवटे प्रियंका साहेबरावआर्टस्, कॉमर्स अँन्ड सायन्स कॉलेज, अळकुटी,पारनेर, जि. अहमदनगर

"आजकाल प्रत्येक वस्तुची किंमत लोकांच्या लक्षात येते,परंतु कशाचेही मुल्य समजत नाही. "

हे महान व तितकेच महत्वाचे वाक्य महान तत्ववेत्ता "ऑस्कर वाईल्ड" यांनी म्हटले आहे. जलव्यवस्थापन या शब्दाला ते अत्यंत लागू पडते. पाण्याची किंमत ही प्रत्येक सामान्य घटकाला समजते परंतु त्याचे मुल्य त्याला समजत नाही. म्हणूनचे अत्यंत अविवेकीपणाने सर्वत्र पाण्याचा वापर होताना दिसतो.

महान अर्थशास्त्रज्ञ निकोलस स्टर्न यांचे असे भाकित आहे की, सन २०५० साली २० कोटी लोकांना पाणी उपलब्ध करुन घेण्यासाठी त्यांचे गाव, तर काही जणांना राज्य अथवा त्यांचे देश सोडण्याची वेळ येईल आणि स्थलांतर समाज व राष्ट्र दोघांसाठी यातनादायक असेल वरील दोन्ही वाक्यातून जलव्यवस्थापनाची निकड नजिकच्या काळात किती मोठ्या प्रमाणावर आहे याची जाणीव होते.

पृथ्वीच्या एकूण भुभागापैकी २९% भाग हा जमिनीने व उरलेला ७१% भुभाग पाण्याने समृध्द आहे. परंतु असे असूनही या ७१% पाण्यापैकी ९७% पाणी हे महासागर म्हणजेच क्षारयुक्त असे आहे. उरलेल्या ३% पाण्यापैकी वापरण्यायोग्य पाण्याची टक्केवारी अगदीच नगण्य म्हणजे ०.३% एवढी आहे. त्यामुळे या उपलब्ध पाण्याचा वापर योग्य रितीने होणे गरजेचे आहे. जेणेकरून भविष्यात पाण्याची टंचाई निर्माण होणार नाही. मानवाच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी पाणी अनिवार्य आहे. आपल्या

ISSN: 2229-5623, January 2017, Journal

National Seminar on

" Drought in Maharashtra: Eco-political Perspectives"

Sponsored by

B.C.U.D., S.P.P.U and
The Unique Institute of Higher Learning, Pune

January 12th 2017

Organised by

Department of Political Science

New Arts, Commerce and Science College, Parner

Tal: Parner, Dist: Ahmednagar,

प्रस्तावना

सोमिनाथ घोळवे आणि गोकुळ मुंढे

दुष्काळ हा शब्द दुटवड्याशी संबधित आहे. दोन प्रकारे दुष्काळी स्थिती निर्माण होते. एक म्हणजे अतिवृष्टी होणे, दुसरे म्हणजे अवर्षण निर्माण होणे. या दोन कारणांनी दुष्काळ निर्माण होतो. दोन्हीही प्रकारचा दुष्काळ हा पाऊसावर अवलंबून आहे. अवर्षणामुळे निर्माण होणारा दुष्काळ हा महाराष्ट्रात वारंवार आहे. या दुष्काळामुळे अन्नधान्य, नागरी व प्राणी जीवनमानावर परिणाम होतो. मुळात दुष्काळ ही संकल्पना वातावरणाशी संबधित असलेली प्रक्रिया असली तरी दुसऱ्या बाजूने आर्थिक स्थितीशी संबधित आहे. दुष्काळ ही नागरी समाजाच्या दैनंदिन जीवनावर परिणाम करणारी प्रक्रिया आहे. पण वरवर पाहाता आपण पाण्याशी संबधित पिण्याचे पाणी, पिके व इतर जमीन क्षेत्राशी निगडीत असणारे उद्योगधंदे या घटकांसाठी पाणी कमी पडले की दुष्काळी स्थिती आहे असे मूल्यमापन केले जाते.'

अलीकडे दुष्काळाकडे वरवरच्या स्वरूपात पाहिले जाते. मुळात पाण्याची कमतरता, पिकांची वाढ न होणे, जनावरांचा चाराप्रश्न निर्माण होणे, लोकांची अन्नामुळे होणारी उपासमार, मानवी आरोग्यावर परिणाम होणे, नागरिकांच्या रोजंदारीचा व मजुरीचा प्रश्न निर्माण होणे, स्थलांतरांची प्रक्रिया घडून येणे, उद्योगधंदे कमी होणे, इत्यादी परिणाम दुष्काळामुळे होतात. हे सर्व एक आर्थिक क्षेत्राशी निगडित आहेत. पावसाचे प्रमाण कमी झाल्याने वरील सर्व प्रक्रिया घडून येते असे काही चित्र निर्माण करण्यात येते. मात्र या प्रक्रियेकडे वातावरण व आर्थिक अशा दोन्ही बाजूने पाहिले पाहिजे. २०१३ साली महाराष्ट्रात पावसाचे प्रमाण कमी झाल्याने दुष्काळी स्थिती निर्माण झाली होती. या दुष्काळात पिण्याचे पाणी, जनावरांचा चारा व रोजगारांचे प्रश्न असे काही प्रश्न निर्माण झाले होते. या प्रश्नांनी उन्हाळ्यात सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले होते. मात्र या दुष्काळातून एक बाजू स्पष्टपणे पुढे आली आहे ती म्हणजे दुष्काळाला राजकीय अर्थकारण असते. ते कसे असते? हे या लेखात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारतीय उपखंडाला दुष्काळाची सवयी लागलेली आहे. इ.स पूर्व ६५०, इ.स ८७९, ९४१, १०२२, १०३३, १३९६ ते १४०७ (बारा वर्ष दुगदिवीचा दुष्काळ प्रसिध्द आहे), १६६१, १७६९–७० (बंगालचा दुष्काळ), १७८३ (बनारस ते लाहोरपर्यंत), १७९० ते १७९२ (मुंबई– मद्रास प्रांत), १८६०–६१ (राजस्थान व पंजाब), १८६५ ते १८६७ (उडिसा) १८६८ ते १८७० (राजस्थान), १८७३–७४ (बिहार प्रांत), १८७६ ते १८७८ (दक्षिण भारत), १८७८ ते १८८० (काश्मीर प्रांत), १८९६ –९७ (उत्तर भारत), १८९९ ते १९०० (पूर्ण भारत), ही काही वर्षे दुष्काळ पडलेली वर्षे आहेत. २० व्या शतकात स्वातंत्र्योतर काळात महाराष्ट्राने सर्वात भयंकर अनुभवलेला दुष्काळ म्हणजे ' १९७२ चा दुष्काळ' होय. आजही ग्रामीण व शहरी भागात १९७२ चा दुष्काळ अनुभवलेले लोक आपले अनुभव व्यवस्थित सांगत आहेत. महाराष्ट्रात १९७२ नंतर दर एक–दोन वर्षानंतर पावसाचे प्रमाण कमी होऊन पुन्हा दुष्काळी स्थिती निर्माण होत राहाते. त्यापैकी १९९२, २००२ व २०१३ या वर्षात पावसाचे प्रमाण कमी झाल्याने १९७२ नंतर हेच दुष्काळ मोठे होते असे ग्राह्य धरले जाते. २०१३ च्या दुष्काळात तर सर्वांच्या तोंडून १९७२ पेक्षा भंयकर दुष्काळ आहे अशी विधाने ऐकण्यास मिळत होती. त्यामुळे अनेक पातळ्यावर दुष्काळाची चर्चा व मूल्यमापन पुढे आले आहे.

दुष्काळाच्या संदर्भातून काही वैशिष्ट्ये

महाराष्ट्रात मराठवाडा, विदर्भ व उर्वरित महाराष्ट्र अशी विभागणी अनुशेषाच्या आधारावर करण्यात येते. या पैकी नेहमी दुष्काळाची जी झळ बसत राहाते, ती मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्र या परिसरातील काही जिल्ह्यांना. उर्वरित महाराष्ट्रातील नाशिक, धुळे व जळगाव या परिसराला काही प्रमाणात झळ बसत राहाते पण त्याची तीव्रता ही इतर परिसरातील दुष्काळापेक्षा कमी असते. दुष्काळाची मुख्यत: झळ ही मराठवाड्यातील औरंगाबाद, जालना, बीड व उस्मानाबाद, पश्चिम महाराष्ट्रातील अहमदनगर, सोलापूर, सातारा, पुणे व सांगली तर उत्तर महाराष्ट्रातील धुळे, नाशिक व जळगाव या जिल्ह्यातील काही तालुक्यांना असते. विदर्भात पावसाचे प्रमाण जास्त असले, तरी टंचाई निर्माण होते पण ती टंचाई ही दुष्काळाची झळ असते असे नाही. तर ती टंचाई पावसाच्या पाण्याचे नियोजन योग्य प्रकारे झाले नसल्याने निर्माण झालेली असते. कोकणात देखील उन्हाळ्यात पाणी टंचाई असते पण दुष्काळ नसतो. कोकणात देखील पाणी अडवण्याचे अनेक प्रश्न आहेत. त्यामुळे पावसाचे पडलेले पाणी अडवण्याच्या प्रश्नामुळे उन्हाळ्यात पाणीटंचाई निर्माण झालेली असते. मात्र दुष्काळकडे भौगोलिकदृष्ट्या पाहाता असे दिसते, सह्याद्रि पर्वतपायथ्यापासून उत्तरेकडील काही भागात पावसाचे प्रमाण कमी कमी होत जात असल्याने मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्र या दोन विभागाला जोडणारा जे सीमावर्ती जिल्हे आहेत, त्या जिल्ह्यांच्या परिसरात पाण्याची जास्त तीव्रता आहे. यातील पश्चिम महाराष्ट्रातील दुष्काळी तालुक्यात साखर कारखाने स्थापन (नव्याने सुरू) करण्यात आलेले आहेत. तर

दुष्काळाला सामोरं जाताना

विवेक घोटाळे , गोकुळ मुंढे

मराठवाड्यात मागील चार वर्षांपासून दुष्काळाची मालिका सुरू असलेली दिसते. या विभागात सप्टेंबरऽक्षऑक्टोबरमध्ये जो परतीचा पाऊस पडतो, तोही गायब झाला आहे. सलग चौथ्या वर्षी पावसाने दगा दिल्याने खरीप व रब्बी हे दोन्ही हंगाम वाया गेल्याने शेतकरी व शेतमजुरांचे जीवनमान संकटात सापडलं आहे. महाराष्ट्र शासनाने जाहीर केल्यानुसार राज्यातील 14,708 गावांना तीव्र दुष्काळी परिस्थितीचा मुकाबला करावा लागत आहे. 14,708 गावांची आणेवारी (पैसेवारी) ही 50 टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. या संख्येच्या निम्म्यापेक्षा अधिक म्हणजे 8522 गावे ही मराठवाड्यातील आहेत. सन 1972 च्या दुष्काळात मुख्यतः अन्नधान्याचा तुटवडा होता, तर या वेळी पाणी टंचाईला सामोरे जावे लागत आहे. सन 1972 च्या तुलनेत आज अन्न-धान्य उपलब्ध करून देणे हे मोठे आव्हान राहिले नाही, पण पाणी उपलब्ध करून देणे हे मोठे आव्हान ठरत आहे. मार्च 2016 अखेर मराठवाड्यातील 2400 गावे व 865 वाड्यांना 3200 टँकरने पाणी पुरवठा केला जात आहे. या भीषण वास्तवामुळे मराठवाड्याचे वर्णन टँकरवाडा असे होऊ लागले आहे. लातूर शहरात जलकुंभ किंवा टँकरभोवती जमावबंदीचे 144 कलम लावण्याची परिस्थिती येणे, मराठवाड्यातील असंख्य गावांत पाण्याच्या साठ्याभोवती पोलीस संरक्षण द्यावे लागणे, पाण्यासाठी नागरिकांमध्ये आणि विशेषतः महिलांमध्ये भांडणे लागणे ही एक भयंकर परिस्थिती आहे.

दुष्काळाचे अनेक दूरगामी गंभीर परिणाम मराठवाड्यातील शेतकरी- विशेषतः अल्पभूधारक शेतकरी व शेतमजुरांच्या जीवनावर व कृषी अर्थव्यवस्थेवर पडत आहेत. कृषिसंस्कृती टिकविण्याचे मोठे आव्हान उभे आहे. अनेक परिणामांपैकी स्थलांतर व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांनी गंभीर स्वरूप घेतले आहे. पाणीटंचाई व रोजगाराअभावी गावांतून मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर वाढले आहे, तर नापिकी व कर्जबाजारीपणामुळे 2015 या वर्षभरात मराठवाड्यातील 1,109 शेतकऱ्यांनी आपले जीवन संपवले आहे. जलतज्ज्ञ राजेंद्र सिंह यांच्या मते, सिरिया किंवा पूर्वीच्या राजस्थानसारखे स्थलांतरांचे चित्र मराठवाड्यात दिसत असून या प्रदेशाची वाटचाल वाळवंटाकडे सुरू आहे. तर, योगेंद्र यादव मराठवाड्यातील दुष्काळ दौऱ्यात म्हणाले की, मराठवाड्यातील चित्र बुंदेलखंड भागासारखेच झाले आहे. दुष्काळाने गंभीर स्वरूप धारण केले असले, तरी राजकीय व प्रशासकीय पातळीवर शांत उदासीनता जशी दिसून येते तशी लोकसहभाग किंवा लोकसंघटनासंदर्भातही कमालीची उदासीनता पाहावयास मिळते. मराठवाड्याची अर्थव्यवस्था अजूनही प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून आहे. आजही 72 टक्के लोक शेती व शेतीशी संबंधित कामावर अवलंबून आहेत. औद्योगिकीकरणाचे अल्प प्रमाण दिसते. त्यातही निम्म्याहून अधिक औद्योगिक प्रकल्प बंद पडलेले दिसतात. शेती अर्थव्यवस्था असली तरी शेतीसाठीच्या सुविधा किंवा शेतीपूरक

कारखान्याला परवानगी देता येणार नाही, असा निर्णय घेण्याबाबत मंत्रिमंडळाची चर्चा झाली. मात्र त्यात पाण्याची उपलब्धता असल्यास तिथे परवानगी देता येईल अशी एक पळवाट ठेवली आहे. त्यामुळे या निर्णयाचा कितपत परिणाम होईल, हे सांगता येणार नाही.

राज्यातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी 5 ते 6 टक्के क्षेत्रामध्ये उसाचे उत्पादन घेतले जाते आणि त्यास उपलब्ध पाणी साठ्यापैकी 60 टक्के पाणी लागते, हे एक वास्तव चित्र आहे. अनेक अभ्यासकांनी मराठवाड्यातील दुष्काळास ऊसउत्पादन कारणीभूत मानून ऊस उत्पादन घेण्यास बंदी घालण्यासंदर्भातील शिफारशी केल्या आहेत. ऊस उत्पादनास अधिक पाणी लागते, ऊस उत्पादक शेतकरी आणि साखर कारखानदार हे श्रीमंत मराठा समाजातून येतात, त्यांच्याकडील राज्यातील सत्ता गेली तरी अजूनही राज्याच्या अर्थ-राजकारणाचे व सहकार क्षेत्राचे नियंत्रण त्यांच्याकडे आहे आणि त्यांच्यातील सरंजामी मानसिकता अजूनही जात नाही, हे वास्तव आहे. साखर कारखानदारीतून काही गावांचा कायापालट झाला. शैक्षणिक व इतर सुविधा आल्या. पण साखर कारखानदारीच्या विकासाचे फायदे मर्यादित वर्गास मिळाले. कारखाना परिसरातील मोठा वर्ग सोई-सुविधांपासून वंचितच राहिला. ही एक बाजू आहे. पण उसउत्पादक शेतकरी किंवा साखरसम्राटांचा नाही, तर ऊसशेतीवर आणि साखर कारखान्यांवर अवलंबून असणाऱ्या लाखो ऊसतोडणी मजूरांचा व कारखान्यातील कामगारांचा खरा प्रश्न आहे. पहिला मुद्दा असा की, ऊसतोडणीच्या कामांवर जे लाखोंच्या संख्येने मजूर येतात ते अल्पभूधारक व भूमिहीन आहेत. त्यांच्या रोजगाराचे काय- त्यांना आपण काय पर्याय देत आहोत, मनरेगा समर्थ पर्याय ठरत आहे काय, असे सर्व प्रश्न पुढे येताना दिसतात. सलग चार-पाच वर्षे दुष्काळ पडला तरी ऊस उत्पादक मोठ्या शेतकऱ्यांना काहीच फरक पडणार नाही, पण त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या घटकांना नक्कीच फरक पडणार आहे. ऊस उत्पादक शेतकरी उसाला का चिकटून आहेत तर उसाला चांगला भाव मिळतो म्हणून आणि तुलनेने इतर पिकांना उसाएवढा भाव मिळत नाही. इतर पिकांना हमीभावाची शाश्वती मिळाल्यास मोठा शेतकरी पाण्याअभावी इतर पिकांकडे वळू शकतो. काही शेतकरी उसाऐवजी सोयाबीन, डाळिंब, मोसंबी यांसारखी उत्पादने दुष्काळी पट्ट्यात घेत आहेत. पण या पिकांना मिळणाऱ्या भावात सतत चढ-उतार होताना दिसते. खरे तर याही पिकांना अधिक पाणी लागते. उसाच्या तुलनेत थोडे कमी पाणी लागते, एवढाच फरक. सोयाबीनच्या उत्पन्नाचेही एका टप्प्यावर दुष्परिणाम सुरू होतात. दहा वर्षांपूर्वी मराठवाड्यात भुईमूग व डाळींचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात घेतले जाई. या पिकांना हमीभाव व अनुदाने देऊन शेतकऱ्यांना याकडे पुन्हा वळवण्याची आवश्यकता आहे. जेव्हा या पिकांवरील प्रक्रिया उद्योग वाढतील, तेव्हा ही पिकेदेखील रोजगार मिळवून देऊ शकतात. मागेल त्याला शेततळे किंवा फळबागांचे अनुदान या योजनांचा खरा लाभ मोठ्या शेतकऱ्यांनाच मिळतो, तो अल्पभूधारकांना मिळू लागल्यास मोठ्या शेतकऱ्यांवरील त्यांचे अवलंबित्व कमी होईल. आणि दुसरा मुद्दा म्हणजे, ऊसपिकांना विरोध करताना जायकवाडीच्या पाण्यावर औरंगाबाद परिसरात 30 बिअरचे कारखाने सुरू आहेत, लातूरमध्येदेखील एक बिअर कारखाना सुरू आहे, पण त्याविरुद्ध कोणी बोलत नाही. बिअर

नेमलेल्या समित्या व आयोगाच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्यात शासन अपयशी ठरल्या
सातत्याने दुष्काळास सामोरं जावे लागतंय का? याचा सर्वांचा विचार करावा लागेल.

विवेक घोटाळे, संशोधक सहाय्याक, पुणे विद्यापीठ, पुणे
प्रा. गोकुळ मुंढे, सहायक प्राध्यापक, न्यू आर्ट, सायन्स कॉमर्स कॉलेज पारनेर , ता. पारने
जिल्हा – अहमदनगर

मराठी

2016-17
2016

15th INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE

१५वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

भाग एक

'Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule and Dr. Babasaheb Ambedkar at National and International Levels'

'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान'

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शोभा इंगवले

जागतिक स्तरावर शाहू महाराजांचे शैक्षणिक योगदान

प्रा. लक्ष्मण कोठावळे
भ्रमणभाष : ९४०३३७०९५६

प्रस्तावना –

संत ज्ञानेश्वर महाराजांचे विश्वात्मक पसायदान, स्वराज्य संस्थापक शिवाजी महाराजांचे पराक्रम आणि राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक योगदान महाराष्ट्रानेच नव्हे तर भारत देशाचे सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि शैक्षणिक वैभव आहे. जागतिक स्तरावर या महामानवाचे योगदान दीपस्तंभाप्रमाणे आहे. समाजाच्या जडणघडणीत शिक्षण हा महत्त्वाचा घटक आहे. म. फुले आणि भारताच्या पहिल्या शिक्षिका ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी खऱ्या अर्थाने समाजातील तळागाळातील शूद्र लोकांना शिक्षणाची द्वारे खुली केली. राजर्षी शाहू महाराज, म. फुले आणि सावित्रीबाई यांनी शिक्षणप्रसारासाठी आपला देह चंदनासारखा झिजविला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तर स्पष्टच सांगितले की, शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे, ते प्राशन केल्यावर तो मनुष्य गुरगुरल्याशिवाय राहणार नाही. अशा या शैक्षणिक कार्यात राजर्षी शाहू महाराज यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान जागतिक स्तरावर आदर्शभूत ठरलेले आहे. **शाहू महाराजांची शिक्षणविषयक भूमिका –** राजर्षी शाहू महाराजांच्या जीवनाचा स्थायिभाव शिक्षणप्रसार हा होता. आयुष्यभर त्यांनी राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक चळवळी केल्या. परंतु या चळवळी करीत असताना ते आपल्या शैक्षणिक कार्यापासून जरा सुद्धा दूर गेलेले नाहीत. हे त्यांचे समग्र चरित्र अवलोकन केले असता आपल्या लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही. राज्यकारभार हाती घेतल्यापासून ते महानिर्वाणापर्यंत २८ वर्षे त्यांनी शिक्षणप्रसाराचा ध्यास घेतलेला होता. शाहूंनी कोल्हापूरमध्ये विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणासाठी व निवासासाठी अनेक वसतिगृहांची स्थापना केली. वसतिगृहात विद्यार्थी निवासी असल्यास त्याची जडणघडण होण्यास व स्वावलंबी होण्यास मदत होते. अशी त्यांची धारणा होती. मुलांच्या प्राथमिक आणि माध्यमिक शाळांमध्ये त्यांनी वसतिगृहाची उभारणी केली. शिक्षणाशिवाय समाजाचा उद्धार आणि विकास होऊ शकत नाही. अशी शाहू महाराजांची प्रामाणिक निष्ठा होती. शिक्षणप्रसाराचे व्रत घेतले व एकनिष्ठेने तन, मन, धन अर्पूण जागतिक स्तरावर कार्य करणारे पहिले शिक्षण महर्षी राजर्षी शाहू महाराज आहेत.

राजर्षी शाहू महाराजांनी करवीर नगरीमध्ये शिक्षणप्रसार करणारी २५ वसतिगृहे

स्थापन केली. बहुजन समाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून सह्याद्रीपासून सातपुडा ते विंध्याद्री पर्वतापर्यंत वसतिगृह हे स्थापन करण्यासाठी अनेक लोकांना प्रेरणा दिली. या शिक्षणकार्याला स्थायी स्वरूप देण्यासाठी अनेक दानशूरांनी देणग्या दिल्या.

शाहू महाराजांच्या शिक्षण प्रसारामध्ये सत्यशोधक जलशांनी भरीव कार्य केलेले आहे. या शिक्षणप्रसाराच्या कार्यामध्ये वसतिगृहातून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या शेकडो विद्यार्थ्यांनी शाहू महाराजांना मदत केली.

शाहूंचे शैक्षणिक कार्य –

राजर्षी शाहू महाराजांनी शिक्षणाच्या प्रसाराची अहोरात्र तळमळ होती. ही त्यांची तळमळ फक्त कोल्हापूरपुरतीच मर्यादित नव्हती. तर महाराष्ट्रात ते कोठेही गेले की शिक्षण संस्थांना ते भेट देत होते. ज्या गावामध्ये शिक्षण संस्था नसतील अशा गावांमध्ये ते जात असत. गावातील लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगत असत गावकऱ्यांच्या मदतीने शिक्षणसंस्था उभ्या करत असत.

राजर्षी शाहू महाराजांच्या वडिलांचे अहमदनगर येथे निधन झाले होते. शाहू महाराज तेव्हा अहमदनगरला आले तेव्हा त्यांनी आपल्या वडिलांचे निधन झालेली जागा पाहिली. त्या पवित्र जागेचे दर्शन घेतले. वडिलांची त्या ठिकाणी समाधी बांधली. वडिलांची स्मृती सतत व्हावी म्हणून अहमदनगर १९१४ मध्ये वसतिगृहाची स्थापना केली. या वसतिगृहाचे नाव 'श्री छत्रपती चौथे शिवाजी महाराज बोर्डिंग हाऊस अहमदनगर' असे ठेवले गेले.

शिक्षण ही समाजसुधारणेची गुरुकिल्ली आहे हे राजर्षी शाहू महाराजांना पूर्णपणे माहित होते. महाराष्ट्रातील बहुजन समाज मागासलेला आहे. अशा समाजाला पुढे येण्यासाठी एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण आहे. या शिक्षणामध्ये केवळ त्यांनी बौद्धिकतेवर भर दिला नाही. तर बदलत्या काळानुसार शिक्षणातही बदल असला पाहिजे याकडे त्यांनी लक्ष दिले. या ध्यासापोटीच त्यांनी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात वसतिगृहे सुरू केली.

समारोप –

नवसमाज निर्मितीसाठी प्रत्येकाला शिक्षण दिले पाहिजे. प्रत्येकाला ज्ञानप्राप्तीचा हक्क आहे. ज्ञानाशिवाय समाजाचा विकास होणार नाही. ही मानवतावादी जाणीव शाहूच्या मनात होती. समाजजीवनात शाहूंनी शिक्षणाच्या क्रांतीची बिजे पेरली. या बिजाचा आज वटवृक्ष झालेला आहे. थोडक्यात 'शहाणे करूनी सोडावे । सकळजन' या भूमिकेनेच राजर्षी शाहू महाराजांनी शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य केलेले आहे.

संदर्भ सूची –

१. कुरणे दत्ताजीराव राजर्षी श्री शाहू महाराजांच्या आठवणी
२. जाधव भगवानराव (संपादक) राजर्षी श्री शाहू महाराजांची भाषणे
३. साळुंखे पी.बी. (संपादक) राजर्षी शाहू ग्रंथ
४. साटम द.ना. आधुनिक भगीरथ राजर्षी शाहू
५. सूर्यवंशी ल.कृ. राजर्षी शाहू राजा व माणूस

SPECIAL ISSUE

International Multilingual Research Journal ISSN 2394-5303

Printing Area

National Conference On Recent Research Trends In Literature, Languages & Social Sciences

31st January 2018

Chief Editor- Dr.Ramesh Warkhede
Editor- Shri. Shivram Chavan
Editor-Dr.Shobha Karekar
Editor-Dr.Mahalaxmi Morale

Organised by

Gramany Institute for Educational Excellence
(Registration No.F-28246 Dated 18-05-2011)
Ritika Complex, 2nd Floor, Above Sansakr School, Dhayri Phata Pune-411041
Phone : 020-24393911 ● Email: gramanye.institute@gmail.com
● Web : www.gramanye.com

डॉ. नीला बोर्वणकर
शोध निर्देशक
अध्यक्ष : हिंदी विभाग

53) रायगड जिल्ह्यातील 'वाळीत' प्रकरणाची कारण मिमांसा
प्रकाश गणपत सोनवडेकर || 150

54) विश्वामित्रांनी, वशिष्ठांनी घडवलेला राम व डॉ. रामचंद्र पारनेरकर यांनी...
सौ मीना प्रमोदराव देशपांडे, औरंगाबाद || 152

55) आजचा समाज व पूर्णवादी तत्त्वज्ञानाची भूमिका
डॉ. सौ.वैशाली तारे, पुणे || 154

56) आधुनिक जीवनातील स्त्रीसंघर्ष
सौ .धनश्री सुधीर गिरधारी, औरंगाबाद || 157

57) इतिहास संशोधनातील नवे प्रवाह (विशेष संदर्भ स्थानिक इतिहास)
प्रा. डॉ भारती नवथर, राहुरी || 159

58) पूर्णवादातील सामाजिक दृष्टिनिर्णीत व्यक्तीजीवनाचे महत्त्व (योगदान)
सौ. प्रीती यशवंत कुलकर्णी, ठाणे || 163

59) 'अश्विनी धोंगडे यांच्या कवितेतील स्त्रीजीवनदर्शन-'बाई डॉट कॉम'
प्रा.सारिका बावरे - थोरात, पुणे. || 165

60) 'बंजारों का दीपोत्सव'
एकनाथ गणपतराव जाधव, पुणे. || 168

61) काही खगोल शास्त्रातील सिद्धांत व पूर्णवाद तत्त्वज्ञानातील काही सिद्धांत
सुषमा पाटील, भुसावळ || 169

62) हिंदी भाषा और पत्रकारिता के क्षेत्र में नए नए बदलाव
डॉ मीना ठाकुर, पुणे || 171

63) मराठी कादंबरीतील आधुनिकोत्तरता
नितीन खिडे || 173

64) हाशिए पर रहे लोगों का मसीहा--संजीव
सचिन संपत जगताप || 180

डॉ. नीला बोर्वणकर
शोध निर्देशक
अध्यक्ष : हिंदी विभाग
आबासाहेब गरवारे महाविद्यालय, पुणे

60

'बंजारों का दीपोत्सव'

एकनाथ गणपतराव जाधव
आबासाहेब गरवारे महाविद्यालय, पुणे

****

भारतीय जनमानस विविध विभागों में विभाजित है। इसी में से एक बंजारा समाज है। जिसकी एक अलग जीवन पद्धतीहै। बंजारा मुलत: पहाड एवं पर्वतों पर निवास करताहै। उनकी वेशभूषा, खानापान, त्यौंहार आदि के कारणइनका ऐ अलग अस्तित्वहै। बंजारा समाज अन्य समाज के संपर्क में रहकरही कुछ अंशी अपनी अलग परंपरा कानिर्वाह करतेहुए दिखाई देताहै। भारतीय जनमानस में त्यौंहारों के अनुरुप इनके अपने त्यौंहार है। भौगोलिक औरसांस्कृतिक संदर्भ के कारणइनकी परंपराओं में अंतरदिखाई देताहै। प्रमुख रुप से दीपावली त्यौंहर के संदर्भ में।

बंजारों के त्यौंहारों में स्वरुप को स्पष्ट करना विचारणीय है। अत: दीपावली दोदिन कीहोतीहै। जिसमे-मेरा माँगना, फूल तोडणों, गोदन करणों, गोदन पूजणों आदि मुद्दों को स्पष्ट करनाहै।

गोर बंजारा समाज में दीपावली एक उत्सव के रुपमें मनाया जाताहै। लक्ष्मी पूजा के रुप में कार्तिकअमावस्या के शुभ अवसर पर पूरे भारत वर्ष मे दीपावली प्रचलित है। परंतु गोर बंजारा समाज में इसका एक ऐतिहासिक महत्व है।"वाजणा"गीत का नायक 'भोजीया' का जन्म हुआ था। दीपावली आमावस को बंजारा समाज कालाअमावस करतेहै। उसीदिन बकरे का बली दिया जाता था परंतु आज यह प्रचलित नहीहै। दीपावली यह उत्सव कुंवरी लडकियों केलिए विशेष महत्व रखताहै। जो दोदिन के रुप में मनाया जाताहै।

बंजारा जनजाति बैल, ऊट आदि पर 'लदेणी' के रुप में व्यापार करता था।आज भी इनके पास गाय-बैलअधिक मात्रा में रहतेहैं।इसलिए ये लक्ष्मी पूजन के रुप में गाय तथागोबर की पूजा करतेहै। बंजारा जहाँरहतेहैं उसे'ताण्डा' कहतेहै। ताण्डा का प्रमुख नायक होताहै। दीपावली के पहले दिन नायक केसूचना का पालन करतेहै। नायक ताण्डों केघर-घर दिया जलाने केलिए कहतेहै।इसआदेश का पालन सभी लोग करतेहैं।

"वरसे दाडेर कोट दवाळी याडी तोन मेरा घरघर दीवों बाळोरे भाई हो।"]

❖ मेरा माँगना

मेरा मांगते समय हर एक कुंवारीलडकी अपने हाथ मे मिट्टी का दीपक जलाकर ताण्डा के हर घरचौखट के सामने खडीहोतीहै।वह गाय-बैल दादा-दादी, माँ-पिताजी एवं सभी सगे संबधियों कीखुशी केलिए दीपावली को उपकृत करने केलिए गीतगातीहै। दीपक को बंजारा बोली में धकणी कहतेहै।

बरसे दनेरी कोट दवाळी काजळी तोन मेरा
बरसे दनेरी कोट दवाळी गगरश्या तोन मेरा। ३
(काजळी-गाय, गगरश्या-गोर)

कुमारिका गाय-बैलों की पूजा करने के बाद नायक के प्रमुख नायक केघर के सामने एकत्रितहोतीहै।वह नायक, कारभारी एवंअन्य घरों कोसंबोधित करतीहैकि हम मेरा मांगने आरहीहै।घरों कोस्वच्छरखो हम समृद्धी कोसाथलिए हम पूजा करने आरहीहै। हम तेज ज्योति का दिया लेकरआरहीहै।जिससेआपका जीवन प्रकाशमान होगा यदि पानी की कमतरता है तो हमारे प्रेम सेआपके ह्दय के झरे को भर लो।

फूल तोडणों

काळीअमावस के दूसरेदिन कुंआरी लडकियाँ गऊमाता का उपवास रखतीहै।जिसे'उपवास पकडणों' कहा जाताहै।इसदिन लडकियां सजधजकर पर्वत, पहाड (डुंगरखोला) में फूल तोडने जातीहै।दिनभर भूखी रहकर (उपवास) लडकियां काशी, बरु, लांबडी, गलवाज वेगेरिया जैसे फूलों कोइकट्ठा करतीहै और उसकेस्थानों में आए परिवर्तन गीतों के माध्यम सेवह कहतीहैकि कलवह फूल पहाडों में थाआज यह गोधन में है।

लांबडीए लांबडी तारी काडूछांबडी
लेरा लेरिय लांबडी वेगेरिया
काललांबडीरहेती ती डुंगरेमा
आज डिग-याई गोधणेमा वेगेरिया। ५

❖ गोदन करणो

फूल लेकरआयी लडकिया माँ घर के प्रांगण तथा गाय-बैल बंधने की जगहगोष्ट (दामळी) में गोबरसे जमीन पर पाँच उफले बनातीहै। उन प्रत्येक उफालों पर गोबर केछोटे-छोटे पाँच-पाँच ध्र बनातीहै।सबसे पहले नायक, करभारी तथाअन्यों केघर यह क्रम चलताहै।गोबर केइन उफलों में लडकियाँ खेतसे लाये फूल रोवतीहै।इस समय लडकियाँ खेतसे लाये फूल रोपती है।इस समय लडकियाँ गीतगातीहै। पहले बरु झरनों केकिनारे उगा करते थे।किंतुआजगोदन के पूजा में आ गये है।

पेना हेतोरे बरु खालीया म

डॉ. नीला बोर्वणकर
शोध निर्देशक
अध्यक्ष : हिंदी विभाग
आबासाहेब गरवारे महाविद्यालय, पुणे

आवआयों ? वरुगोदने म
तोन कूणं बलाओ वरु वंगेरिया
तोन नायक बलाओ वरु वंगेरिया
तोनथालू ये काशीगोदनं म
तोन बापू बलायों काशीगोदने म।। ८

❖ गोदन पूजणों-

पूरे टाडे में गोदन बनाने के बाद लडकियाँ पुनः एक एक क्रम से पूजा करतीहैं।गोदन कोहल्दी, कुंकुम लगाया जाताहै।गोदन केशेर में बैठकर पांवडी (बडीआंधणी) धंक कर मधुर में गीनगातीहैं।गीन के माध्यम से बंजारों कंधर में अन्न, धन, दुध, घी, गाय, बैल, घोडों की कतारआदि भरपुर रूप में होने की प्रार्थना की जातीहै।ताकिवे दृष्टासेजिए।

आयी दवाल्टी माता माऊली
आन-धन, दुध-पूत, डभी-कतारं
लांबीहारे, घोळीहारं
खंवडया- मंवडया, बांडया-बच्या
लेंडी-मोगळी, चडार उतारं
गोंन्यारचोध, टोकळीमें मारेर
छादलासं कानेर बापू तार नामेर रुच कंन्य ।९

निष्कर्ष रूप से कहा जासकताहैकि बंजारा के त्योहारों में प्रचलित लोकगीतों के माध्यम से उनकी परंपरा, जनमानस का प्रतिबिम्ब, युग युगीन कीकहाणी, साहित्य की निर्मिती केवल मनोरंजन नी बल्कि एक जीवन काहिस्साहैं।जिसकेबिना जीवन की कल्पना करना बेकारहैं।इस साहित्य का रचयिता कोई एक नहीहैं।लोकगीतों में व्यक्त स्वर, शब्द, लय आदि कोलोगमहजहीआपना लेतेहैं।

संदर्भ ग्रंथ

१। बंजारा बोली भाषा एकअध्ययन - डॉ. मोहन चव्हाण
२। गोरबंजाराइतिहासव जीवन - आत्माराम राठोड
३। बंजारालोग जीवन पध्दती - प्रा. डॉ. सौ. रुक्मिणी पवार

❑❑❑

61

काही खगोल शास्त्रातील सिद्धांत व पूर्णवाद तत्वज्ञानातील काही सिद्धांत

सुषमा पाटील, भुसावळ

गोषवारा : डॉ. पारनेरकरांच्या पूर्णवाद तत्वज्ञानाचा अभ्यास करताना त्यात असलेल्या काही खगोलशास्त्रीय सिद्धांत व काळ यांचा अभ्यास केला व तो पूर्णवादाच्या दृष्टीकोनातून व पाश्चात्य खगोलशास्त्र किंवा आजचे खगोलशास्त्राचे काही सिद्धांत असा अभ्यास या शोधनिबंधात मांडला आहे. आजचे खगोलशास्त्रज्ञ ज्या विश्वदेवाच्या शोधात आहे तो विश्वदेव त्यांनी त्यांच्या पूर्णवाद ग्रंथातून मांडलेला आहे. पूर्णवाद तत्वज्ञानात व्यक्त आणि अव्यक्त हे दोन्ही विषय आहेत

शीर्षशब्द : तत्वज्ञान, पूर्णवाद

प्रस्तावना

प्राचीन काळापासून ते आतापर्यंत सर्वांना आकाशातील ग्रह, तारे व त्यातील गूढ इत्यादीबद्दल आकर्षण वाटते. भारतात तसेच विदेशात एकविसाव्या शतकापर्यंत खगोल संशोधात खूप प्रगती झालेली आहे. डॉ. पारनेरकरांचे मानवी जीवनावर प्रेम असल्याने त्यांनी येणाऱ्या एकविसाव्या शतकाला ओळखून विज्ञानभिमुख मानवी जीवनाची गरज ओळखून पूर्णवाद तत्वज्ञानाची निर्मिती केली. डॉ. पारनेरकरांच्या पूर्णवाद तत्वज्ञानाचा अभ्यास करताना त्यात असलेल्या काही खगोलशास्त्रीय सिद्धांत व काळ याचा अभ्यास केला व तो पूर्णवादाच्या दृष्टीकोनातून व पाश्चात्य खगोलशास्त्र सिद्धांत असा अभ्यास या शोधनिबंधात मांडला आहे. आजचे खगोलशास्त्रज्ञ ज्या विश्वदेवाच्या शोधात आहे तो विश्वदेव त्यांनी त्यांच्या पूर्णवाद ग्रंथातून मांडलेला आहे. पूर्णवाद तत्वज्ञानात व्यक्त आणि अव्यक्त हे दोन्ही विषय आहेत.

डॉ. नीला बोर्वणकर
शोध निर्देशक
अध्यक्ष : हिंदी विभाग
आबासाहेब गरवारे महाविद्यालय, पुणे